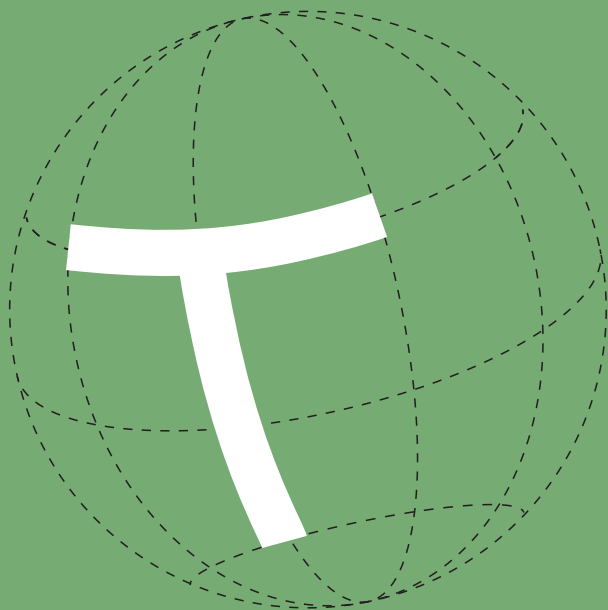

GATAZKA EGOERAN DAUDEN LURRALDEAK 2

**HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA
BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK**
GURE MOZAMBIKEKO ERRAUSKINEK
HITZ EGIN NAHI DUTE

Teresa Cunha eta Isabel Casimiro

Material hau *Gatazka egoeran dauden lurraldeak. Bizi-alternatibak eraikitzeko gakoak* izandako argitalpen digitaletik aterata da, Gernika Sarea bildumakoa.

© Jokin Alberdi, Isabel Casimiro, Teresa Cunha, Alfonso Dubois, Gonzalo Fernández, Yolanda Jubeto, Mertxe Larrañaga, María Oianguren eta Luísa de Pinho Valle, 2019

© Bakearen Aldeko Ikerketarako Elkartea Gernika Gogoratuz, 2019
Artekalea, 1-1.º • 48300 Gernika-Lumo
Tel.: 946 25 35 58
Posta elektronikoa: info@gernikagogoratuz.org
<http://www.gernikagogoratuz.org>

2

HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK GURE MOZAMBIKEKO ERRAUSKINEK HITZ EGIN NAHI DUTE

Teresa Cunha eta Isabel Casimiro

Teresa Cunha Soziologian doktorea da Coimbrako Unibertsitatean. Ikerketa Sozialen Zentroko (CES) ikertzailea da Coimbrako Unibertsitatean, eta irakaslea hango hainbat doktoretza-ikastarotan. Hauek guztiak koordinatzen ariren da: *Oficina do CES* argitalpena, Gender Workshop sailak, Hegoaldeko epistemologiak Udako Eskola eta CESeko Hegoaldeko Epistemologiak Ikerketa Programa. Horrez gain, Jakintzen Ekologia Feminista Neguko Eskolako koordinatzaile zientifikoa da. Ikertzaile elkartua da CODESRIAn (Afrikan Gizarte Zientzien Ikerketa Garatzeko Kontzeilua) eta Eduardo Mondlane Unibertsitateko Afrikan Ikasketen Zentroan (Mozambike).

Isabel Casimiro Soziologian doktorea da Coimbrako Unibertsitatean, bai eta Historian eta Garapen Ikasketetan graduatua ere. Ikertzailea da Eduardo Mondlane Unibertsitateko Afrikan Ikasketen Zentroan (Mozambike), eta Garapenaren eta Genero Ikasketen Saileko koordinatzailea da zentro berean. CODESRIAko (Afrikan Gizarte Zientzien Ikerketa Garatzeko Kontzeilua) lehendakaria da 2018tik. Eskualde-mailako WLSAren (Women and Law in Southern Africa Research and Education Trust) (1988), Mozambikeko WLSAren sorreran parte hartu zuen (1990), eta azken horren koordinatzaile nazionala izan zen 1990 eta 1995 artean. Fórum Mulher foroaren sortzaileetako bat da, eta haren Zuzendaritza Kontseiluko lehendakaria ere izan da 1993-2000 eta 2006-2015 aldietan.

Argitalpen honek Fundação para a Ciência e a Tecnologia portuguesa fundazioaren babesa du, Projeto Estratégico UID/SOC/50012/2019 proiektuaren esparruaren barruan, eta Norma Transitoria/Empleo Individual-en finantzaketa du.

Hemen inork ez du lo egiten, lurrak eta fruta-arbolak uzteaz pentsatzean, eguzkiak kixkaliko gaituen leku berri batera joateko, han ez baitago ezer, ezta itzalik ere. Gure egoera oso konplikaturik da. Gure senarrak uhartetik bizirauteko baliabideen bila irteten direnean, beldurak hartzen gaitu. Ez baitakigu onik itzuliko diren. (Velasco, 2018)

Gabelako lur hartan, kaferako lur gorri eta on hartan, lurraren kolore gorria are gorriago bihurtu zen, likatsuagoa, Sumbeseko eta Bailundoseko odolagatik. Seleseko, Ucoko, Condako, Hioveko lur hura, likatsuagoa, gorriagoa. Kafea indar handiagoz haziko da, lurretik datorren gorri indartsuagoaren indarrez. Gizon zuriaren odolak busti al zuen lurra? Apur batek soilik. Baina odol garestia da, tanta bakoitzagatik odol-ibaiak ordaindu behar baitira. Denek uniformatuta. Batzuek, soldaduen uniformearen daramate; beste batzuek, administratzaileena. (Pepetela, 2018)

Gizonez eta uniformeek jendeztatutako munduan, kapitulu hone-tako protagonismoa eman nahi diegu gizonek daramatzaten uniformeak desegiten dituzten emakumeei. Uniforme horien bidez gizonek mundua eta emakumeen gorputzak diziplinatu baitituzte.¹

-
1. Gure testuaren helburua ez da *emakumea* kontzeptu unibertsal gisa pentsatutako kontzeptuaren ahalmen kolonialari eta heteronormatiboari buruzko eztabaidan sartzea. Egile asko aritu dira gai horri buruz literaturan, hala nola Ifi Amadiume (1998), Catarina Martins (2016), Teresa Cunha (2014, 2015), Chandra Talpade Mohanty (1991), Linda Carty eta Chandra Talpade Mohanty (2015), María Lugones (2010), Karina Bidaseca eta Vanesa Laba (2011), Silvia Rivera Cusicanqui (2010), Judith Butler (2004), Oyèrónké Oyewùmí (2005), Casimiro (2014b, 2015), eta beste asko. Nolanahi ere, hemen honako hauek adierazi nahi ditugu: eztabaida hori egon badagoela, interesatzen zaigula, eta feminista horiek eta beste batzuek egindako kritikek gure babesa dutela.

Emakume horiek, gure Mozambikeko errauskinak,² berebiziko gauzak egiteko gai dira, biktimizaziora behin eta berriz zigortu nahi dituztenen aurka. Hegoalde ez-inperialean jaiotakoak eta hazitakoak dira, zapalkuntza guztien aurkako erresistentziaren eta sufrimenduen metafora den hegoalde horretan, eta Gayatri Spivak-en etengabeko erronkari erantzuten diote, hitz egiteko gai baitira, eta hitz egin eta ikusten dutena kontatu nahi baitute. Emakume horiek, egunez egun, jasanarazten dieten miseria eraldatzen dute, alternatiba zehatz eta bideragarriak lortze aldera. Emakume horiek beren existentzia desobedientzia bihurtzen dute, emakumeak suntsitu nahi dituen agindu orean aurka. Emakume horiek ausartzen dira historia beste modu batean kontatzea. Errausiak sua bezala tratatzen dituzte, eta itxaropena ahizpa bezala. Negar egiten dute, haserrea adierazten dute ematen dizkieten tratu txarreatatik, baina ez dute zigorgabetasuna onartzen, ez dute amore ematen haren aurrean. Ez dira orainaren ebaneszentziak, etorkizunaren sortzaileak direlako.

Kapitulu honetan, elkarrekin abiatuko gara hegoaldeko epistemologiei eta bizitzarako alternatiba feministei buruz pentsatzeko, baina, horretarako, gure mundua nondik ikusten eta pentsatzen ari garen adierazi nahi dugu. Gure abiapuntua Ekialdeko Hego Afrika da; zehazki, Mozambike bustitzen duen Indiako Ozeanoaren kostaldea. Hortik jorratzen eta pentsatzen ditugu testu honetan lantzen diren gaiak eta alternatibak. Argi eta garbi azaldu behar da testu hau egilekidetzan egin dela, eta ez dutela soilik esku hartu testua idatzi dutenek. Hain zuzen ere, testuan beste emakume askoren jakinduria dago jasota, eta haiek ere testuaren egile dira, jakinduria hori baita orri hauetan idatzitako hitzen oinarria. Hori elkarrengandik ikasten dugu: inork ez du beste inoren eskua askatzen.

2. «Gure Mozambikeko errauskinak» Luisak erabilitako esamoldea da. Luísa feminista gazte baten ezizena da, Isabel Casimirok eta Withney Sabinok 2017ko ekainean elkarrizketatu zutena «"Diálogos em confronto". Trajetórias, construções e percursos emancipatórios das mulheres nos PALOP's: Guiné-Bissau, Cabo Verde e Moçambique» ikerketa-proiektuaren esparruan. Ikerketa-proiektu horrek CODESRIaren (Afrikan Gizarte Zientzien Ikerketa Garatzeko Kontzeilua) babesa izan zuen. Esamolde horrek 1962ko uztailaren 25etik 1974ko irailaren 7ra bitarte Mozambike Askapenerako Fronteak (FRELIMO) gidatutako nazio-askapenerako borroka armatuan parte hartu zuten emakumeak adierazten ditu, hala nola Josina Machel. Borroka armatu hori Lusakako Itunen bidez amaitu zen; 1974ko irailaren 7an sinatu zituzten itun horiek urte horretako apirilaren 25ean eratutako Portugalgo Gobernuak eta FRELIMOko agintariek.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

Hegoaldeko epistemologietatik (Santos, 2018) abiatuko gara, munduko alde honetan eraikitzen ari garen feminismoaren ikuspegitik aztertzeko. Kapitulu hau idazteko, teoriak eta gure esperientzia enpirikoak hartuko ditugu kontuan. Gure buruari eta gure aurrean zabalzen den munduari buruz hausnartzen dugu, arazoak eta guzti, eta kritika eginez, kritikak gu geldiarazi eta itsutu gabe, gizon-emakume guztiontzat bidezko eraldaketa erreala lortzeari dagokionez. Jada duela asko ikasi genuen emantzipazioa plurilogikoa eta pluribertsoa dela, eta modu polifonikoan pentsatzen dela, hitz egiten dela eta bizitzen dela. Eta hori da gurekin bide hau egin duten emakumeetako askok eta askok behin eta berriz esaten digutena: emakume bizidunak, jakitunak, erronkariak, agindu zaharren eta berrien objektu izateari aurre egiten diotenak.

Kapitulua bi atal nagusitan banatuta dago. Lehenbizikoan, hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feminista bat proposatzen dugu. Lerro abisalaren kontzeptuak ekonomia politiko garaikideari buruz analitikoki pentsatzeko balio digu. Ekonomia politiko hori, gure ustez, koloniala, androzentrikoa eta antropozentrikoa da. Bigarren atalean, gure esperientziak eta Mozambiqueko emakumeen narratibak eta jardunbideak aztertuz, sufrimenduen balizko kausetako batzuk eta etorkizunerako erresistentziarako ideiak eta alternatibak ulertu nahi ditugu. Azkenik, ikasitako ikasgaietako batzuk nabarmendu nahi ditugu, Indiako Ozeanoaren alde honetatik; izan ere, ikasgai horiek jakintza garrantzitsu bihur daitezke, prestakuntza-politika publikoekin eta hegoalde-hegoaldeko eta hegoalde-iparraldeko lankidetzaren solidarioarekin lotutako gomendioak emateko.

LERRO ABISALAREN GAINEAN IBILTZEN: HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIEN HERMENEUTIKA FEMINISTA BAT

■ Zer dira hegoaldeko epistemologiak?

Hegoaldeko epistemologiak premisa nagusi hauek dituen eremu teorikoa da:

1. Mendebaldeko pentsamendu modernoa harrotputza eta axolagabea da. Harrotputza da pentsamendu hori hartzen duelako baliozko jakintza bakartzat; beraz, jakintza unibertsalgarri bakartzat. Zientifikoa dela aldarrikatzen du, eta zientzia egiteko modu hori jartzen du munduko arazoaren konponbideak bilatzeko erdigunean, eta hori

egitean, beren garrantzia eta ahalmen eraldatzaile positiboa kentzen dizkie gainerako jakintzei, eta sineskeria bihurtzen ditu, edo errealtatea eta egia irudikatzeko mendeko modu edo hipertrofia. Axolagabea da, munduaren ikuspegi metonimikoa duelako: zatia denaren ordezt hartzen du, eta ez du bere mugak zein diren jakiteko interesik. Jakintza guztiak herrenak direla aitortuta, Boaventurak dio mundua ezagutzeko Mendebaldearen modua askoren arteko bat baino ez dela, eta oparotasun kognitibo horri bizkar ematea edo hura kontuan ez hartzea esperientzia-xahutze tragi-koa dela (Santos, 2002, 2007, 2014a).

2. Europar iluminismoan eraikitako pentsamenduak ez ditu bere porrotak onartzen. Pentsamendu horrek inauguratu zituen interpretazio- eta eraldaketa-ereduen utopia handiak agortuta ageri dira gaur egun eta ez dira bakea, justizia eta ekitatea sustatzeko gai, ez herrialde-esparruan, ezta esparru globalean ere. Aldiz, demokrazia-
ren eta giza eskubideen izenean, gerrak deklaritzen dira, pertsonak eta kulturak desagerrarazten dira, lurraldeak eta Lurra suntsitzen dira, haien bizi-adierazpen guztiekin. Hala, uko egiten zaio justizia gorenari eta harmonia ekodependentea nagusi izango dituen beste mundu bat imajinatzen eta eraikitzen aukeraren itzaropenari.
3. Pentsamendu horri sostengatzeko, ezinbestekoa da lerro abisalak sortzea eta haiei eustea (Santos, 2014a, 2018). Lerro abisalek lerroen bidez banatzen diren izakien eta ez-izakien mundu bat sortzen dute. Lehenbizikoei (izakiei) duintasuna, historia, identitatea, memoria, kultura eta sormen-ahalmena esleitzen zaizkie; bigarrenak (ez-izakiak) ontologikoki huts egindako izakiak dira, eta, haietan, nagusi dira animaltasuna, irrazionaltasuna, izaera errepikakorra, mundua eta bizia bereak direla pentsatzeko ezintasuna. Santosek dio lerro abisalek pertsonak eta haien munduak eredu kolonial baten bidez bereizten dituztela. Batetik, metropoliak daude, eta haietan, negoziazioa eta araudiak dira nagusi; bestetik, koloniak ditugu, eta haietan indarkeria eta apropiazioa nagusitzen dira (Santos, 2018: 20-21). Baina lerro abisalak dira desberdintasun ontologiko, sozial eta epistemologikoa sustatu eta bermatzen dutenak. Horren atzean dagoen botere-logika inbasioaren, gerraren, konkistaren, okupazioaren logika da, okupatzailearen mundu- eta jakintza-idealekin bat ez datozen lurralde, gorpuz eta identitateen kontrola eta esplorazioa. Horregatik, aniztasuna ez da erronka edo arazo bat soilik, dibergentzia ere bada. Eta sistema homogeenoa, unibertsal eta desberdin batean, dibergentzia arriskua da, eta dibergente direnak suntsitu behar diren

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

itu bihurtzen dira, munduan nagusi den ikuspegi kolonialaren ekin-tza «salbatzaile-zibilizatzaile»ren bitartez.

Hegoaldeko epistemologiek, beraz, beren inexistenzia dute helburu. Munduan dauden jakintzen arteko elkarriketa horizontalak eta solidarioak defendatzen dituzte, gizon-emakume guztientzat, salbuespenik gabe, justizia maximizatu nahian, harmonian Lurrarekin eta bi-ziaren gainerako adierazpenekin. Horrenbestez, horrek esan nahi du hegoaldeko eta iparraldeko edo beste edozein puntu kardinalen arteko dikotomiak ez lukeela jada zentzurik izango. Bestalde, hegoaldeko epistemologiek itxaropenerako alternatiba ere izan nahi dute; beraz, ez dute gogoko kritika egitea, alternatibak eraiki gabe. Nihilismoaren kontrako borroka aktiboa egiten dute, nihilismoak distopiak eta jarduteko eta gauzen egoera aldatzeko ezintasuna sorrarazten dituelakoan.

Alde horretatik, hegoaldeko epistemologiaren koadro teorikoak in-terpelazio bat egiten du eta bost prozedura proposatzen ditu. Hau da erronka: hegoalde bat dagoela aitortzea, hegoaldera joatea eta hegoal-dearekin batera ikastea (Santos, 2014a). Hegoalde hori metafora bat da, eta ez iparralde geografikotik alde honetara edo beste aldera dagoen leku bat. Hegoalde hori metafora bat da, eta kolonialismoaren, kapita-lismoaren eta heteropatriarkatuaren indarkeriaren ondorioz jasandako eta bizitako sufrimenduetan sortutako jakintzak adierazteko erabiltzen da. Nolanahi ere, hegoalde hori, halaber eta batez ere, borrokan eta eraldaketa askatzailearen alde egitean imajinatu eta sortu diren gizar-te-jardunbideetan txertatutako jakintzen indarra eta kemena da. Hala, zabalik geratzen da munduaren aniztasunean pentsatzeko eremu epis-temologikoa, esperientziarik baztertu gabe; batez ere, zientzia moder-noaren bahe baztertzaitetik ihes egitea lortu duten esperientziak.

Aipatu ditugun bost prozedurak adierazi eta labur azalduko ditugu jarraian.

1. Lehenbizikoa ausentzien soziologia da. Soziologia horrek aukera ematen du honako hau identifikatzeko: zer kendu den edo isilarazi den errealtatean zein jakintza sortzean; zer hartu zen garrantzi ga-bekotzat, edo zer utzi zen alde batera, besterik gabe, erokeriatzat, sineskeriatzat edo tradizioztat jo zelako, eta horregatik, zaharkitua edo desegokia zela pentsatu zelako. Ausentzien soziologiak auke-ra ematen digu egon beharko lukeenetik zer falta den galdetzeko; berak bakarrik okupatu eta kontrolatu dezakeen mundu episte-mologiko huts bat banda estuan pentsatzen duen eta imajinatzen

duen zientziaren barne-kolonialismoa etengabe zalantzan jartzera behartzen gaitu.

2. Bigarren prozedura emergentzien soziologia da. Soziologia horren bidez, aurre egiten zaio biktimizazioari, eta aurrera egiten da egon badauden eta pentsatzeko eta jarduteko erabil daitezkeen ahalmen kolektiboak eta alternatibak identifikatzeko. Emergentziak eskuratu edo kolonizatu gabe geratu zenaren seinaleak, arrastoak edo aztarnak dira, eta, horregatik, beste bizimodu batzuen edo norbera eta mundua irudikatzen beste modu batzuen adierazpen zehatzak dira. Etsipenaren aurkako borrokarako aurrerapausoa da, bai eta kapitalismoaren, kolonialismoaren eta patriarkatuaren hegemonia erabatekoa eta gaindiezina delako mitoaren aurka borroka egiteko aurrerapausoa ere. Emergentziak, halaber, beste jakintza batzuen adierazpen-, eraikitze- eta igartze-eremuak osatzen dituzten subjektibotasunak eta ekintza sortzaileak dira.
3. Hegoaldeko epistemologiaren hirugarren prozedura jakintzen ekologia da. Jakintzen ekologiaren helburua jakintza alternatiboen koprodukzioa da. Horretarako, ahalik eta pentsalari eta maisu-maistra gehien eta haien jakintza epistemologikoak mobilizatu behar ditu, horrek aukera emango baitu izateko eta bizitzeko modu alternatibo eta emantzipatzaileak antolatzen dituzten gaiak, sinboloak eta ekintza emergenteak identifikatzeko. Horrenbestez, jakintzen ekologia honela definitu daiteke: Mendebaldeko zientzia eta teknologia modernoan inperio kognitiboa (Santos, 2018) alde handiz gainditzen duten baliozko jakintza kontrahegemonikoak daudela aitortzea. Jakintza horiek koexistentzian daude eta emantzipazio-prozesuak pentsatzeko eta gauzatzeko baliozkotzat eta esanguratsutzat ulertu behar dira. Jakintzen ekologiak testuinguru espezifikoetan kokatutako eta haietara konektatutako jakintzak sortzea eskatzen du, jardunbide eraldatzaileetan murgildutako jakintzak sortzea, eta kopresentziako erregimenean. Jakintzen ekologia ezin da hizkuntza kontzeptualaren (teknikoa, filosofikoa edo zientifikoa) bitartez lortu. Hizkuntza pribilegiatua zenbait idazmen- eta ahozkotasan-moduekin (antzerkia, musika, dantza eta erritualak) bateragarria den narratiba da, kopresentziako berehalako zentzu zehatza sortzen baitute.
4. Kulturarteko itzulpena da hegoaldeko epistemologiaren laugarren prozedura. Jardunbide pluritopikoa eta elkarrekiko umiltasunekoa da, elkarneurgaiztasunei aurre egiten die, eta elkarrekiko jakintza eta ikaskuntza posibleak direla defendatzen du, bizitako borroken esperientziaren eta jakintza, jardunbide, gogoeta eta ideien truke so-

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

lidarioen arabera. Kulturarteko itzulpenaren helburua ez da ideien edo jardunbideen baliokide simetriko erretorikoak sortzea. Aldiz, hegoaldeko epistemologietan, kulturarteko itzulpena jakintzaren eta boterearen borroka antikoloniala da, ez dabil sintesiak prestatzearen atzetik, eta ez du despolitizatutako hibridotasunik eskatzen. Kulturarteko itzulpenak elkarrekin partekatutako ikaskuntzek sortutako kontraesanekin bizitzera eta elkarbizitzera interpelatzen gaitu (Rivera Cusicanqui, 2010). Kulturarteko itzulpenaren modu horrek aukera ematen du trukeetan eta haien emaitzetan dauden anbiguotasunari eta ziurtasunik ezari esanahi positiboa emateko (Cunha, 2008).

5. Azkenik, bosgarren prozedura jardunbideen artisautza da. Jardunbideen artisautzaren jatorria jakintzen ekologia da, eta hura gaintzen du, ezagutzak aplikatzeko baldintza-multzo bat sortzen duen neurrian, munduan esku-hartze eraldatzailea egitearen bitartez. Artisautza mundurako egiten den ekintza sortzailea eta imajinaziozkoa da. Jardunbide ez-segmentatuak dira, eta arazoak konpontzea edo testuinguru eta lekuak berrasmatea du helburu, bizitza gertatzen den tokietan. Artisautza ikasteko eta irakasteko modu konplexua da, non errepikapena eta berrikuntza dikotomia bat ez diren, baizik eta prozesuaren parte osoak. Errepikapenak fintzeko, zehaztasuna sortzeko balio du, baina sortzeko prozesu bakoitzak eskatzen dituen berezitasunak kendu gabe. Errepikapena zorrotzasunaren beste ekonomia bat da, honako hauen bidez gauzatzen dena: materialen kontingentziarekiko ardurua, errepikapena baliatzen duenaren bulkada sortzailea, testuingurua, eskura dauden denbora- eta espazio-baliabideak. Berrikuntza, berriz, ez da errepikapenaren beste aldea, errepikapenetik harago doa, irudimenak bermatzen dituen elementu preskribaezinak dira (Cunha, 2019). Artisautzak berekin dakar denbora bat, non protagonisten belaualdi batzuk, jakintzak eta teknologiak baterako sorkuntzako prozesu batean integratzen diren, eta non sustraiak onartzeak aukerak mugatzen ez dituen (Santos, 1996). Lan kapitalistaren, kolonialaren eta heteropatriarkalaren banaketa sexualean, denborak, espazioak eta eskalak bereizten dira, eta menderatze-eremuak sortzen dira; menderatze-eremu horietan, zaila da isolamenduari erresistentzia egitea, isolatuta egoten delako gainera. Baina jardunbideen artisautzaren kontzeptualizazioak logika horri aurre egiten dio, eta elkartzea, jarraitutasunak prestatzea du helburu, permanentziak ez diren jarraitutasunak, baizik eta testuinguruan jarritako eraldaketa esanguratsuak, non elkarrekikotasunak funtsezko osagaiak diren.

■ Hermeneutika feminista bat, lerro abisalak ustelarazteko, datozen lekutik datozela

Beraz, bat egiten dugu Boaventura de Sousa Santos-ek (2014a, 2018) teorizatutako hegoaldeko epistemologiaren ideia seminalarekin: justizia kognitiborik gabe, ez dago justizia sozialik. Hala ere, uste dugu premisa horrek ez duela behar adinako sakontasunez hautematen eta tematizatzen gizonen eta emakumeen arteko botere-erlazioen desberdintasunaren konplexutasuna. Bestalde, kontuan hartuta munduan dauden sexu- eta genero-identitateak sistema bitar nagusitik askoz harago doazela (Roseneil et al., 2013; Trujillo eta Burgaleta, 2014; Moreira, 2018), argudiatu nahi dugu hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feministak honako hau aldarrikatzen bultzatzen gaituela: justizia sexualik gabe, ez dago justizia sozial eta kognitiborik.

Hala, zalantzan jartzen dugu *single story*aren³ etengabeko arriskua argi eta garbi adierazten ez duen imajinario soziologiko oro, *single story*ak homogeneizatu eta bateratu egiten baitu emakume gisa irudikatzen diren izakien aniztasun handia eta potentzialki infinitua, bai eta haiek sortutako jakintzei, esperientziei eta alternatibei buruz dauden ezjakintasun ugariak ere.

Gauzatu nahi dugun hegoaldeko epistemologikoen hermeneutika feministak aukera ematen du honako hau nabarmentzeko: femininotzat irudikatzen denaren eta maskulinotzat irudikatzen denaren arteko oposizioaren oinarrituta sortu diren dikotomia ugarietan Mendebaldeko pentsamendu modernoaren egiturazko joera sexistari eutsi zaiola. Horrek esan nahi du botere-erlazio horiek, sexu oposatu desberdinen ideian oinarrituta (Mouffe, 1996; Butler, 2008), pentsamendu abisalaren sorkuntzak direla, eta modu askotan adierazten direla gizartearen bizitza materialeko eta sinbolikoko esparruetan. Bestela esanda, lerro abisalak direla sexismoan islatzen direnak, sexismoa femenoaren eta maskulinoaren arteko disjuntzio- eta hierarkizazio-sistematzat ulertuta. Hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feministari esker, posible da argiago bereiztea Mendebaldeko pentsamendu modernoak, logozentrikoa izateaz gain –pentsatzen duelako gainerako ezagutzak atzeratuta daudela, funts epistemologikorik ez dutela, edo Mendebaldeko pentsamendu modernoaren eratorpen ez-perfektuak direla–, kapitulu honetan tematizatu nahi ditugun beste bi ezaugarri dituela.

3. Chimamanda Adichieren *The Danger of the Single Story*-ri dagokionez. Ikusi <https://www.ted.com/talks/chimamanda_adichie_the_danger_of_a_single_story>. Euskaraz azpititulatuta ere badago; ikusi <<https://www.youtube.com/watch?v=6QHpkEUbxL4>>

Despatriarkalizatzea, androzentrismoari eta emakumeen ugalketa-lanaren asmakuntzari kritika eginez

Mendebaldeko modernitateak pentsamendu androzentrikoa sortu zuen, eta horrek esan nahi du gizonak eta gizonentzat sortutako pribilegioetan oinarritzen dela. Pentsamendu horretan, gizonak dira gauza guztien erdigunea eta neurria, eta hala ikusten dute beren burua. Maskulinitate erasokorra, autoritarioa eta menderatzailea sartzeaz gain, arrazionaltasun androzentriko horrek botere horiek legitimatzea eta botere horiei eustea zaintzen du, tentu handiz. Horretarako, besteak beste, emakumeek egindako lanak definitu zituen eta kontrolatu eta usiatzen ditu. Hala, kapitulu honetan, emakumeen lanaren gaiari buruz sakonago hausnartu nahi dugu, eta, zenbait alderdi azaleratuta, frogatu nahi dugu zenbateraino den funtsezkoa emakumeen lanaren gaia kapitalismo neoliberal garaikidearen logika estraktibistetarako.

Silvia Federici-k, *Caliban eta sorgina* (2010) liburuan, zehaztasun handiz aztertzen du Europako Erdi Aroko ekonomiaren porrota eta Europaren hedapen kolonialarekin sendotu zen ordena kapitalista berriaren sorrera. Egileak azaltzen du aldaketa paradigmatico hori posible izan zela ekoizpen-baliabideak eta emakumezko eta gizonezko langileak bereizi ahal izan zirelako, gorputzak lanerako makina bihurtu ahal izan zirelako, eta emakumeak lan-indarra ugaltzeko funtzioa egiteko menderatu ahal izan zirelako (Ibidem: 85 eta hurrengoak). Ordena berri horrek eta ekarri zuen kapital-metaketak indarkeria handiko prozesuak eragin zituen, eta, horren ondorioz, emakumeen botereak suntsitu ziren, emakume asko sarraskitu zituzten Europan eta Europatik kanpo, eta generoan, arrazan eta adinean oinarritutako hierarkia bat berrasmatu zen, eta horrela eratu zen klasearen araberrako nagusitasuna (Ibidem: 90). Egileak dio kapitalismoa ez zela izan sistemaren barruko bilakaera bat, baizik eta Erdi Aroko jaunek, merkatari aberatsek, apezpikuek eta aita santuek egindako kontrairaultza bat, gizon-emakume nekazari txikien, gizon-emakume artisauen eta garai hartako ekonomia politikorako beste lanbide garrantzitsu askotako emakumezko eta gizonezko langileen mende askoko borroka menderatzeko eta suntsitzeko (Ibidem: 33-34). Horrek esan nahi du paradigma garaileak emakume «etxeoandrea» asmatu zuela, ardura hau izan zezan: bizitzarako azpiegitura eta ekoizpenerako eta horrekin lotutako kapital-metaketarako behar diren baldintzak zaintzea eta sortzea.

Bestalde, lana saleros daitekeen salgai bihurtzeak aldaketa paradigmatico bat ekarri zuen lanaren eta ekonomiaren kontzeptuan. Denbora

luzez, ulertu zen lana «giza jardueren beste izena» zela (Polanyi, 1975 [1944]: 72),⁴ ez zela saltzeko egiten, eta ezin zela bizitzaren gainerako alderdietatik desartikulatu. Europan sortutako industria-iraultzarekin, lana merkatu kapitalistan truke-balioa izan dezaketen jarduerak izatera aldatu zen. Hala, emakumeen lanak, industriaren edo merkataritzaren esparrutik kanpo egiten direnak eta, gainera, ordaindu gabeak direnak (beraz, ez dute truke-baliorik merkatuan), lana izateari utzi zioten, edo, onenean, ugalketa-lantzat hartzen dira. Kapitalismoaren hegemoniarekin sortutako diru-erregimen berrian, merkaturako ekoizpena soilik hartzen da balioa sortzen duen ekintzatzat. Horrela, bizia sostengatzen duten gainerako jarduerak ez dira jada lantzat hartzen, esate baterako, elikagaiak ekoiztea eta janari bihurtzea, babesten duen eta bizitzeko baldintzak bermatzen dituen aterpea mantentzea, zainketei buruzko ezagutzak eta gizarte-harmoniarri familia-esparruan edo komunitate-esparruan eustearekin lotutako ezagutzak, emakumeek egindako beste lan eta ardura askoren artean. Eta testuinguru horretan sortzen da zainketa-lanak naturalizatzeko ideia, etxearen esparruan eta etxeko esparrurako araututako maitasunaren adierazpen gisa. Esparru horretan, etxeko buruak —arra normalean— hartzen ditu erabakiak, oraingorako baldintzak zehaztuta, nahi den etorkizuna irudikatuta, eta bere pribilegio guztiak legitimatzen dituen iragana berrasmatuta. Hor sortzen da eta ezartzen da lerro abisala, lanaren eta maitasuntzat eta dohaintzat ulertzen hasten denaren artean. Lehenbizikoa ordaindu egiten da, nahiz eta askotan esplotazio moduan izaten den, baina lantzat aitortzen da; bigarrenari truke-balio oro kentzen zaio, eta erabilera-balioa ere, eta esplotazio modu guztietan, ikusten direnetan eta ikusezinetan, gauzatuta ageri da, eta borondatezko atxikipen gisa pentsatuta dago, gizonen eta emakumeen arteko desberdintasun ontologikoan errotutako obligazio baterako atxikipen gisa, hain zuzen ere. Amaia Pérez Orozcok dioenez (2014), «zaintzaren etika erreakzionarioa»ren sustapena gizarte-kontratu modernoaren oinarrian dago. Kontratu horrek emakumeen ezagutzak eta gorputzak konkistatzeko obsesioari eusten dio, haien bizimoduak, jarduerak... haien lanak, finen, berrantolatuta eta birberegantuta.

Lanari eta haren merkantilizazioari buruzko analisi hau mugatuta dago sistema kapitalistara eta sistema horrek XVIII. mendetik aurrera munduan izandako hedapenera, Europak sortu eta baliatu zuen eta baliatzen duen sistema kolonial konplexuaren bitartez. Hegoaldeko

4. Egileen itzulpena.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

epistemologietan errotutako gure kritikak, berriz, ohartzen digu sistema horren existentzia eta hedapena ez dela erabat hegemonikoa. Soziabilitate eta jardunbide asko kapitalismoaren kanpotik geratu ziren, edo kapitalismoaren aurkako erresistentzia egiteko sortu eta gauzatu ziren. Izan ere, gizarte desberdin askotan, lanaz dagoen ikuspegia kapitalismoak sortutako ikuspegiaren desberdina da. Munduan dagoen aniztasun kontzeptualari arreta epistemologiko hori ematea funtsezkoa da alternatibak pentsatzeko, ahalmen kolektiboetatik abiatuta. Beraz, analisi hau existitzen duen testuinguru batean hartu behar da kontuan, osotasuna ez den testuinguru batean, zalantza nagusirik izan gabe. Hegoaldeko —sufirimenduen, erresistentzien eta alternatiben eremu hori— emakumeek gauzatutako esperientzia sozioekonomikoetako askok, lerro abisalen hegemonia totalitarioari aurre egin ez ezik, hegemonia hori irauli ere egiten dute.

Emakumeen ideiek eta esperientziek etengabe desartikulatzen dute lan produktiboaren edo ugalketa-lanaren, lan produktiboaren eta ez-produktiboaren, merkataritza formalaren edo informalaren, emantzipazioaren eta zapalkuntzaren, pribatua denaren edo publikoa denaren, etxekoa denaren edo politikoa denaren, maitasunaren edo amorruren, ahotsaren edo isiltasunaren, espetxean egotearen edo ihes egitearen, genero femeninoaren edo genero maskulinoaren, boterearen edo menderatzearen, landatarra denaren edo hiritarra denaren, tradizionalaren edo modernoaren, sufirimenduaren eta zorionaren arteko oposizio hierarkikoko erlazioa, eta, horrela, beste modu batean adierazitako pentsamendu sozioekonomiko subordinatua sortzen da. Emakume askorentzat beren eguneroko ekintza-errepertorioko parte dira janaria prestatzea, lurra lantzea, salerosotean aritzea, ehuntzea, irakastea, zaintzea, sendagaiak egitea, gauzak biltegitratzea, beren sormenaren eta artearen produktu izateagatik objektu baino zerbait gehiago diren objektuak sortzea, edo beren negozioarako helmugak zehaztea. Eta eremu fisikoak, denborak, behar diren trebetasun eta ezagutzak, edota jarduera horietakoren bat produktibotzat, ez-produktibotzat edo ugalketa-lantzat hartzea, horiek guztiak ez dira emakumeek mundua pentsatzeko eta egiteko duten modua.

Jardunbide eta esperientzia horietan nabaritzen dugu zer indarrez dabilzan emakumeak lerro abisalaren gainean, nola ustelazten dute, espazio-denborak sortuz, non lerro horrek inplosionatu egiten duen, jada zentzurik ez duelako. Beraz, beste testu batzuetan egin dugun moduan (Cunha, 2015, 2017), hau argudiatu nahi dugu: emakumeen lanak —historikoki esleitu zaizkienak barne— lan guztietatik produkti-

boenak direla, lan horiek sostengatu eta elikatzen dituztelako bizia eta haren adierazpen guztiak, duintasuna eta etorkizunaren eguneroko irudikapena. Eztabaida horren barruan, hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feminista bat lagungarria da lan produktiboaren eta ugalketa-lanaren arteko dikotomia desegiteko eta gainditzeko. Bestela esanda, gure ustez, emakumeek bizitzaren edozein esparrutan egiten duten edo egitea hautatzen duten ataza guztiak lan produktiboak dira.

Gure ustez, oso agerian geratzen da kapitalismoaren eta heteropatriarkatuaren arteko erlazio unibilikala. Pentsatzen dugu hegoaldeko epistemologiak, eta edozein pentsamendu feminista, honako egoera honetan soilik direla erradikalki feministak: zalantzan jartzen dituztenean hegoaldean eta iparraldean oraindik irauten duten inperio kolonialaren arrastoak, eta horiekin batera, interes menderatzaileak, zeinak, neurri handi batean, iparraldeko gizonen interesak dira.

Pentsamenduaren deskolonizazioa eta arrazoimen kapitalista antropozentrikoaren kritika

Mendebaldeko pentsamendu modernoaren ezaugarrietatik, antropozentrismoa da hausnartu nahi dugun bigarrena. Antropozentrikoa da bizi-forma guztien eta naturaren erauzketa eta ustiaketa intentsiboak sustatzen duelako, gainbalioak emango dituzten salgai bihurtzeko eta salgai horietatik etekinak lortzeko. Hala, kapitala eta pribilegioak metatzeko eta indarra eta hertsidura erabiltzeko modu mugagabeak asmatu eta ezartzen dira.

Antropozentrismoak eraikitako errealitatean, bi izaki-kategoria daude: duintasun ontologikoa dutenak eta ez dutenak. Bestela esanda, lerroaren alde batean, gizakiak daude, edo hobe esanda, gizatasun osoa esleitzen eta aitortzen zaien izakiak (*anthropos* [gizaki] kategorian subsumituta), eta beste aldean, unibertso maskulino horren bertsio subsidiario eta kontrolagarriak ez diren guztiak. Puntu horretan bermatzen da munduaren ideia koloniala, Lurra, lurraldeak, hor bizi diren pertsonak eta gainerako guztia natura bihurtzen dituenak. Eta hau hartzen du naturatzat: kanpoko entitate eratorri eta hutsak, konkistatu, okupatu, jabetzan hartu, menderatu eta ustiatu daitezkeenak. Indarkeria eta gerra izango dira autonomiaz existitzeko, pentsatzeko eta loratzeko ahalmena emango dien dentsitate ontologiko nahikoa ez duten entitate horiekin tratatzeko moduak (Sen, 2010).

Polanyi-k (1975 [1944]) defendatu zuen «Lurrarentzat beste izen bat» asmatzea dela. Hain zuzen ere, erakutsi zuen Lurraren —hau

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

da, naturaren— merkantilizazioak, eta haren osteko fetitxismo kapitalistak, entitate horrek gizarteentzat irudikatzen zuen eta irudikatzen duen aberastasun multidimentsionalaren, eta ez merkantilaren, pribatizazioa eragin zuela. Lurra-natura existentziarako bizi-baldintzak dituen matrizea dela ulertu beharrean, transakzio-xede izan daitekeen paisaia edo baliabidea izatera mugatuta geratu zen. Europar ziklo kolonial modernoak ideia hori gauzatu zuen, eta balio-merkatu duten baliabideen artean sartu zituen bai urrea, bai piperra, bai eta esklabo bihurtzen zituzten pertsonak ere. Den-dena saleros zitekeen *gauza* bihurtu zen. Horrek, batetik, erauzketa-ziklo gero eta bortitza-goak eta eskala handiagokoak ekarri zituen (Svampa, 2013) eta, bestetik, aukera eman zuen bizitza ekonomiatik, lana bizimoduetatik, eta emakumeak gizonengandik bereizteko. Amildegiak ugaritu ziren, bai eta indarkeriak ere.

Nolanahi ere, esperientziak eta literaturak erakusten duten moduan, ezagutza eta alternatiba ugari daude arrazionaltasun antropozentriko horretatik eratorritako gizarte-desberdintasun garaikideei aurre egiteko. Zenbait lan eta ikuspegi feminista aipatuko ditugu labor, non kritika dibisiboak egiten diren, eta alternatibak pentsatzen diren, honako hauei aurre egiteko: Lurraren merkantilizazioa, eta kapital-metaketa primitiboa, baliabideen erauzketa masiboaren eta lana bizimodutzat desagerraraztearen eta suntsitzearen bitartez lortutakoa. Zenbait korronteren eta beste obra batzuen artean, honako hauek azpimarratuko ditugu: ekofeminismoa (Shiva, 2018; Shiva eta Mies, 1993; Puleo, 2013); Afrikako kritika feministak garapenari (Annan-Yao, 2004; McFadden eta Twasiima, 2018), Afrikan sortutako eta kudeatutako alternatibak (Cunha, 2011, 2015; Casimiro eta Souto, 2010), eta zaintzaren etika eta dohainaren ekonomiak (Vaughan, 1997; Boff, 1999). Hausnarketa horiek guztiek eta haiekin lotutako jardunbideek bizia jartzen dute erdigunean, eta zalantzan jartzen dute etxe-ko kontuak ekonomiatik bereiz daitekeen zerbait denik. Zaintza-lana produktiboa dela pentsatzen dute, ezinezkoa iruditzen zaie Lurra jabetza kontu hutsa dela pentsatzea, eta biziaren forma guztien zentraltasuna —elkarrekikotasunak bermatuta— eta autoritate partekatua dira haien abiapuntuak. Beste erregistro batean, uBuntu filosofiak (Ramose, 1999; Praeg eta Magadla, 2014), «ni naiz, zu zarelako» aldarrikatzean, elkarrekiko betebeharren etika iragartzen du, indibidualismoa baztertzeko —indibidualismoa, hain zuzen, funtsezkoa da kapitalismoan eta kapitalismoak egindako esplotazioan—. Bestalde, Sumak Qawsay-en ideia, Atawallpa Oviedo-k (2011) erakusten digun

moduan, kosmobisio bat da, eta, hor, osagarritasun ez-hierarkikoak eta soiltasunak antolatzen dute bizitza sozial, politiko eta ekonomikoa, naturaz jabetu gabe, eta estutasunik gabe bizitzearen gizarte-baskularitate horizontalaren garrantzia adierazten da. Nekazarien, familien eta kostaldeetako eremuen ekonomiak (Silva, 2012; Fernandes, 2012; Casimiro, 2018b) autohornikuntzako zikloetan antolatzen dira. Ziklo horiek ingurumen-iraunkortasunaren matrizea dira, aseezintasun estraktibista neoliberalaren guztiz kontrakoak. Matrize horrek elkarrekiko babeserako sare kokatuak eta kontestualizatuak sortzen ditu, aurpegirik gabeko ekonomia globalaren makroeskalaren inposizioa ez bezalakoak. Moneta sozialeko ekonomia solidarioak, enpresa autokudeatuak, ekoizpen- eta merkataritza-kate solidarioak, truke-merkatuak (Santos, 2011), elkarrekikotasun desberdinen inguruan antolatzen eta jarduten dutenak, oparotasuna enuntziatu ez-kapitalisten bidez bizitzen lortzeko bideak dira, eta, hor, prezioa eta balioa etengabe dekonstruitzen dira, ondasunak eta errendimendua eskuratze-ko aukera erabat demokratizatze-ko. Horiez guztiez gain, eztabaida akademiko handia dago desazkundera, postgarapena eta trantsizioa kontzeptuen bitartez jorratutako alternatiben inguruan. Alternatiba horien inguruko ekarpenak egin dituzte Arturo Escobarrek (2015) eta Sally Mathews-ek (2008) testuinguru, diziplina eta ikuspegi desberdinetatik abiatuta. Garapen kapitalistari uko eginda beste ongizate-eta zorion-aukerak —hala nola «kontsumitu gutxiago eta partekatu gehiago»— lantzen dituzten kontzeptuak eta esperientziak lotu eta haien mugak erakusten dituzte.

Proposamen teoriko horietatik honako hauei buruzko eztabaida sakonak sortzen dira: monokultura kapitalistaren indarkeria epistemikoa; taldearen eta elkarrekikotasunen garrantzia; soiltasunaren balio etiko eta politikoa; jabetza pribatuaren nagusitasunaren ideia —ondare-arrazionaltasuna— arriskuan jartzen duten loturen indarra —ezkontza-arrazionaltasunak—; oparotasunak, desiraren ekonomia politiko moduan, berehalakoaren ekoizpenean sortutako zaborraren aseezintasuna ordeztan du, gizarte-existentzia eta -aitortza modu gisa; aniztasun epistemologikoa eta jardunbideen aniztasuna; banakako emantzipazioaren eta emantzipazio kolektiboaren arteko inbrikazioa; ekonomia eta gizarte, eta gizarte eta bizia ez bereiztearen printzipioa; osagarritasunetik lilura; hurbiltasun-eskalen ahalmenak. Hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feministak erakusten du emakumeak eremu, jardun-esparru, denbora eta ekintzaitzeta guztietan daudela, lan egiten, pentsatzen, kritikatzan, sortzen eta jarduten. Hala, bada, zen-

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

tzuzkoa izan daiteke esatea ezin dela alternatibei buruzko pentsamendu alternatiborik egon (Santos, 2001), erabat feminista izan gabe (Sow eta Guèye, 2011; Cunha eta Lauris, 2016; Cunha, 2017; Casimiro, 2014b, 2015).

Ikusten denez, androzentrismoa eta antropozentrismoa eskutik doaz, eta Mendebaldeko modernotasuna eratzen duten hiru sistema zapaltzaileen antolaketaren bi aurpegiak dira: kapitalismoa, kolonialismoa eta heteropatriarkatua. Arrazoimen abisalaren kritika feministak, beraz, arrazoimen horren izaera androzentrikoa eta antropozentrikoa ulertu eta gainditu behar du, errealitateari behatzeko eta errealitate horretan beste mundu posible baterako aukera ematen eta iragartzen duten emergentziak aurkitzeko. Arazoetarako aurkitzen diren konponbideak baliozkoak ez diren, eta, askotan, arriskutsuak diren mundu honetan (Randriamaro, 2018), mundua eta eskura ditugun ezagutzak beste modu batera ikusi eta aztertu behar ditugu. Hortik aurrera, hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feminista baten gure proposamenak pentsamendu post-abisalerako bidea irekitzen du. Pentsamendu horren helburua eremu kognitibo eta sozial bat sortzea da, jada dakiguna zailtzen jartzeko, bai eta desikasteko ere, berriz ikasi ahal izateko. Kwasi Wiredu (2003: 54) filosofo afrikarraren hitzetan, elkarrizketa epistemologikoak espiritu-irekitasuna eta desberdintasunekiko errespetu integrala eskatzen ditu, eta aldean arteko gaizkiulertuak eragozte soiletik harago doan helburua du. Elkarrizketak ikusmuga kognitibo bat behar du, non espero ez diren beste narratiba eta emaitza batzuk txertatu eta ustekabean gertatu ahal izango diren, Mendebaldeko ereduaren modernotasunak eta post-modernotasunak bultzatzen ez dituen moduetan adierazita egon gabe.

EKONOMIA ESTRAKTIBISTA MOZAMBIKEKO EMAKUMEEN BIZITZAN: IKAS DEZAKEGUNA

Zo Randriamaro-k (2018: 2) dioenez, gaur egungo garapen globaleko ereduak era gutzietako baliabideen erauzketa intentsiboa eta bortitza inposatu dio Afrikari: baliabide mineralak, baliabide energetikoak, arrantza, zura, lana, nekazaritza, eta artea ere bai. Azken hamarkadetan, horrek honako hauek ekarri ditu: gerra gehiago, pobrezia handiagoa biztanle eta lurraldeentzat, eta aberastasun-transferentzia masiboa Iparralde globaleko herrialde aberatserantz. Eredu horrek, muturreko gizarte-desorekak eragiteaz gain, biodibertsitatearen hon-

damen konponezina eragin du, katastrofe naturalen eta humanitarioen larrialdiak areagotu ditu⁵, eta, horrekin batera, bizia forma ugaritan mantentzeko balio izan duten bizimodu, ezagutza eta teknologia asko desagertzeko arriskuan jarri ditu. Beraz, esan dezakegu beste kolonialismo-mota baten aurrean gaudela, xv. mendean munduaren banaketa ontologikoan oinarritutako desjabetzea abiatu zuen kolonialismo hura betikotzen duena. Orain, lehen bezala, bereiz dezakegu lerroaren alde batean daudela metropoli berriak, eta haietara bideratzen direla aberastasanak eta kapital-metaketa; lerroaren beste aldean, koloniak daude, pobreziaz eta beren lanaren esplotazio gorenaz azpiratutako gorputzak hornitzen dituztenak. Beraz, pentsatzen dugu Ekialdeko Hego Afrikako eta, batez ere, Mozambikeko ekonomian, gizartean eta politikan dagoen ekonomia garaikidea, estraktibismoan oinarritua, lerro abisal baten aurpegi zehatza dela. Lerro hori unformatutako gizonek —soldadu-uniformez edo administratzaile-uniformez unformatuta— zuzendu eta kontrolatzen dute, eta loa kentzen diote mundu guztiari; batez ere, emakumeei.

Orain, emakumeei, testu honetan defendatzen dugun moduan, beren mundua interpretatu ez ezik, hari buruz ere pentsatzen dute. Emakumeei jasan behar izaten dituzten indarkeriak ulertzen dituzte eta, beren hitz eta ekintzen bidez, existitzeko eta erresistentzia egiteko moduak iragartzen dituzte, indarkeria horiei aurre egiteko zer egin daitekeen iragartzen dute. Emakume horiek harremanetan jarraitu nahi dute beren senarrekin, seme-alabekin eta lagunekin, eta haiekin, zenbait gauza ikasi nahi ditugu. Hori da testuaren bigarren zati honetan egin nahi dugun ariketa: apala, dagokion lekuan kokatua, zehatza ez den pentsamendu feminista oro deskolonizatzea, eta pertsonen bizimoduan benetako eragina izatea, sufrimenduen eta borroken errelatu izatea, baina itxaropenen eta aukeren narratibak ere izatea (Carty eta Mohanty, 2015).

5. Testu hau idazten ari ginen aldian, bi hondamen klimatiko gertatu ziren Mozambiken: Idai zikloia eta Kenneth zikloia. Idai zikloiak eragin handia izan zuen Sofala, Manica, Tete eta Zambézia probintzietan (Mozambikeko erdialdean), Malawin eta Zimbabwen, 2019ko martxoaren 15ean. Kenneth zikloiak, berriz, ondorio larriak eragin zituen Cabo Delgado probintzian (Mozambikeko iparraldean) eta Tanzaniako hegoaldean, 2019ko apirilaren 25ean. Zikloi horiek oso suntsitzaileak izan ziren eta euri ugariko aldien ostean gertatu ziren, herrialde horietan jada kalte konponezinak eragin zituztenak. Horrelako gertaerek agerian uzten dute munduko biztanleria pobreenak daudela egoera ahulenean arazo horien aurrean, nahiz eta hazkundera eta estraktibismoan oinarritutako garapen-ereduak eragindako desoreken eta kalteen erantzule ez diren.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

Ariketa deskolonizatzaile horrek berekin dakar emakumeen eza-gutzen aniztasuna tentsionatzen duen jardunbide bat. Jardunbide horrek, gainera, aztertzen du zer-nolako garrantzia, balioa eta esanahia dituen ezagutza horietako bakoitzak testuinguru bakoitzean aurkitu-tako arazoak konpontzeko, alde guztientzako konponbide zehatzak, egokiak eta bidezkoak imajinatu, sortu eta prestatu behar direla kon-tuan izanda.

Horregatik, lehenik eta behin, arazo horietako batzuk identifika-tuko ditugu, emakume jakin batzuen ikuspegiak eta hitzak entzunda, haiekin egindako elkarrizketan.

Gero, haien esperientziak eta bizimoduak abiapuntu hartua, haien proposamenetako batzuk agerian jarriko ditugu. Proposamen horiek, emakume horientzat baliagarriak izateaz gain, lerro abisalak desegiten irakasten digute; izan ere, lerro horiek munduan desberdintasunak eta mehatxuak izatea eragiten dute, adin guztietako emakumeentzat batez ere.

Gure enuntziazio-lekutik —hau da Mozambike, SADCren (Hego Afrikako Garapenerako Elkartea) azpieskualdean integratutako herrialdea—, sortzen diren hausnarketan bidez, heteropatriarkatuaren, kolonialismoaren eta kapitalismoaren inguruan egituratuko ekonomia politiko horretako zenbait forma zehatz aztertu nahi ditugu. Mozam-bike oso herrialde aberatsa da (kulturak, hizkuntzak, historia, baliabide mineral eta energetikoak, fauna, flora, oroimenak, ezagutzak...), bai-na pertsona gehienak pobreak dira, eta, pobre horietatik gehiegi mi-serian bizi dira. Halaber, hirietan, etxebizitzetarako edo turismorako bizitoki-eremu pribatuak eraikitzen dira, gero eta tamaina eta luxu han-diagoak, bai eta luxu handiko hotelak hirietan ere, baina, aldi berean, gero eta pertsona gehiagok irten behar dute beren auzoetatik, beren bi-zimodua suntsitu delako. Pertsona behartsuak kale nagusietan dabilta janari-hondarren bila, ongizatea babesteko eta aberastasunak birbanat-zeko politika publikoen arrastarik egon gabe. Herri-ekonomiaren oina-riak ekoizpen txikiak eta emakumeak gehiengo diren negozioak dira, eta ekonomia hori gizarte-bizitasun handikoa bada ere, garaiak gero eta zailagoak dira, eta familiek eta lurralde-komunitateek bizirauteko borrokan jarduten dute, baliabide publikoen pribatizazioak herrialde-ko pertsona gehienen etorkizuna blokeatzen duen giro politiko baten barruan. Formalki erregimen demokratikoa izan arren, beldurrak di-rau, eta iritzien eta bizi-estiloen arteko aldeak sufrimendu- eta diskri-minazio-markak dira, eta egunak eta herrialdeko herritarren bizitza iluntzen jarraitzen dute.

■ Gure Mozambikeko errauskinek hitz egin eta bizitza-alternatibak josten dituzte

Lehenik eta behin, eragiten diguten arazoei buruz pentsatuko dugu eta haiek identifikatu eta aztertuko ditugu

Kapital estraktibistak sortutako ondorio eta arazoen multzoa oso konplexua da, eta, besteak beste, garrantzi handiko tragedia pertsonal eta kolektiboak eragin ditu. Emakumeek eragin bikoitza pairatu dute eskala handiko meatzaritza-instalazioek jarduten duten lekuetan. Eskulan maskulinoa nagusi da leku horietan, eta egiaztatzen da ez direla aintzat hartzen emakumeek eta neska-mutilek egiten dituzten jardun informalak eta eskala txikiagokoak.

Ikerketa batzuen eta eskuragarri dagoen literaturaren arabera (Siteo, Bila eta Velasco, 2017), frogak erakusten dute ekonomia estraktibistak emakumeen eta nesken bizitzan duen eraginak 1. koadroan aipatutako arazo haiek sortzen dituela, sei kategoria nagusitan sailkatu ditugunok.

1. KOADROA. EKONOMIA ESTRAKTIBISTAK EMAKUMEEN ETA NESKEN BIZITZAN DUEN ERAGINEN ONDORIOZKO ARAZOAK

Lurra eta lurra eskuratzeko aukera	<ul style="list-style-type: none"> • Lurren usurpazioa eta herrien/ biztanleriaren deslokalizazio behartua.
Sexuan eta/edo generoan oinarritutako desberdintasuna	<ul style="list-style-type: none"> • Dibortzioak, banantzeak eta ezkontza goiztiarrak. • Sexu-bortxaketak, prostituzioa, eta GIBaren (HIESa) hedapena. • Emakumeak eta gizonak, baina batez ere emakumeak, alde batera uzten dituzte kontsulta komunitarioetan eta erabakiak hartzeko prozesuetan. • Emakumeen parte-hartze urria erauzketa-jardueretako ekoizpen-ekimenean. • Meatzaritzari buruzko legediak ez ditu batere kontuan hartzen emakumeen arazo espezifikoak.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

Jasangarritasunak / Jasanezintasunak	<ul style="list-style-type: none"> • Gizonek menderatutako merkataritza. • Ez da enpresen gizarte-erantzukizuna betetzen. • Muturreko gertakarien eragina, hala nola lehorteena eta enbatena.
Kultura-identitateak	<ul style="list-style-type: none"> • Gazteen giza eskubideak urratzen dituzten kultura-jardunbideen gorakada.
Estatuaren eta gizartearen arteko harremanak	<ul style="list-style-type: none"> • Kontratuen sekretismoa eta informazioa eskuratzeko zailtasunak. • Ez da legedia betetzen (Abuztuaren 8ko 31/2012 Dekretua, eta irailaren 19ko 156/2014 Ministro Agindua).
Militarizazioa eta indarkeriazko gatazkak	<ul style="list-style-type: none"> • Meatzaritza-jarduerak dituzten eremuen apurka-apurkako militarizazioa.

Iturria: Lanketa propioa, Siteo, Bila eta Velascon (2017) oinarrituta.

Ikerketa horiek erakusten dutenez, arazo horiek eragin handia dute emakumeengan eta neska gazteengan, kontuan hartuta areagotzen ari direla lanaren banaketa sexuala —menpeko rola esleitzen die emakumeei— eta emakumei zenbait jarduera egitea edo ekonomia-bizitzan parte hartzea eragozten dizkieten kultura-arauak berrasmatzeko prozesuak. Hala ikusten da adierazpen hauetan:

Merkataritza gizonen mendean dago. Gizonak joaten dira Montepuez edo Pemba hirietara, tokiko merkaturian salduko dituzten produktuak erostera. Negozioan sartzen diren emakume gutxiak, batez ere ura saltzen diete artisau-meatzarici, arraunki «garimpeiros» ezagutzen direnei. (Velasco, 2017: 11)

Sekelekani erakundeko taldeak Namanhumbirren, Montepuez barrutiko (Cabo Delgado probintzia) errubi-meategietan, egindako ikerketa berean, honako hau jaso dute:

[...] Mozambikeko iparraldeko herri pobre bat hainbat nazionalitatetako gizon-emakume asko eta askoren jomuga bihurtu da, eta, hor, diru «biziko» kopuru handi samarren zirkulazioak eraginda, tokiko komunitateko gizartea desegonkortu

GATAZKA EGOERAN DAUDEN LURRALDEAK

da, familiak suntsitu dira, eta dibortzioak, ezkontza goiztiarrak eta prostituzioa areagotu dira, eta sexu-transmisioko infekzioen hedatze-mailak larriagotu. (Ibídem: 11)

Namanhumbirreko emakume batzuk lurra eskuratzeko aukerarik gabe geratu dira, eta horrek arriskuan jartzen du haien elikadura-segurtasuna eta -burujabetasuna. Hori dela eta, meataritzako jarduera osagarri batzuetan jardun behar izan dute, hala nola ura saltzen edo janaria prestatzen. Nolanahi ere, gauza jakina da Montepuez barrutia Mozambiqueko eskualde emankorrenetako bat dela. Tenperatura leuneko eskualdea da, eta nekazaritza da jarduera nagusia: artoa, babarrunak, sesamoa, tuberkuluak, mapira eta arroza ekoizten dituzte. Horregatik, eskualde hori probintziako bihitegizat hartzen da. Merkataritza-balio handiko lehengaiak ere ekoizten dituzte, hala nola kotoia eta anakardoak. Ogibide-eredu horrek emakumea jartzen du erdigunean, eta botereak eta autoritatea legitimatzen ditu haientzat, baina etengabeko arriskuan egon da, adierazpen hauetan azaltzen den moduan:

Namanhumbirreko emakumeek diote ezin dutela ordaindutako lanik lortu Montepuez Ruby Mining enpresan. Kontsulta komunitarioetan iragarri ziren enplegu-aukerekin beren bizimodua hobetzeko itxaropena dute, baina MRM enpresak orain arte kontratatutako emakume gehienak Nampulakoak eta Montepuezekoak dira, eta sukalde-lanekin, lehen laguntzekin eta segurtasun-zerbitzuekin lotutako lanak egiten jarri dituzte. (Ibídem: 13)

Gizon-emakumeei beren lurrak kentzen dizkiete eta beste leku batzuetara joan behar izaten dute. Leku horietan, lurrak lugorriak izan ohi dira, eta ez dago ez urik, ez garraiorik, ez merkaturik. Hori dela eta, familiek bereizi egin behar izaten dute, emakumeen bakardadea areagotu egiten da, emakumeek familia-eginkizun gehiago hartu behar izaten dituzte beren gain, eta, egoera horretan, emakumeen aurka baliatutako indarkeria gero eta zigorgabeago bihurtzen da (Osório eta Silva, 2017: 153-160).

Emakumeei eragiten dizkieten tragedia guztiez gain, badago kapital estraktibistak eta haren industrick sortutako egungo egoeran arreta berezia merezi duen ezaugarri bat: lurraldeen militarizazioa eta Estatu-toko segurtasun-indarren agresibitatea gero eta handiagoak direla. Horrek, besteak beste, esan nahi du militarren presentzia dagoela, eta gatazkak konpontzeko kultura honako hauetan oinarritzen dela: indar-

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

keria, etengabeko mehatxuak, beldurra, hitz egiteko eta salatzeko ezintasuna, garapenaren aurkakotzat, gobernuaren etsaitzat edo terroristatzat ere hartua izatea nahi ez bada. Pasarte hauetatik ondoriozta daiteke garrantzi handiko gaia dela hori:

Olinda uharte txiki bat da (Mucupia administrazio-entitatea, Inhassunge barrutia, Zambézia probintzia). Bertako emakumeak ikaratuta bizi dira, uhartera Esku-hartze Bizkorreko Unitateko (UIR) destakamentu iraunkor bat bidali zutenetik. Pasa den uztailan, poliziek tiro egin zieten herritar babesgabe batzuei, eta hildako bat eta zenbait zauritu izan ziren. Horrez gain, beste batzuk atxilotu zituzten, herrixkako liderra haien artean. Nekazariak manifestazio baketsu bat egiten ari ziren, gobernuak nekazariak lur haietatik bidaltzeko egindako planaren aurka. Izan ere, gobernuak lur horiek Txinako enpresa bati laga dizkio, harea astunak ustiatzeko. [...] Cherrimanera joateko esaten digute, baina han, ez dago nahikoa lur, bertakoek ere gure uhartera etortzen baitira lurra lantzerantz. (Velasco, 2018: 3)

Larderia-giro bera erakusten dute kontsulta-prozesuak egin diren (edo ez) moduei buruzko adierazpenek. Legearen arabera, kontsulta komunitarioak derrigorrezkoak dira, baina, gehienetan, ez dira egiten. Hori dela eta, komunitateek sentitzen dute Estatuak abandonatuta utzi dituela, eta Estatuak berak egiten diela eraso, enpresa inbertitzaileen defendatzaile bihurtzen baita, herritarren eskubideak eta bizitza babes-tu gabe.

Komunitatekoek esandakoaren arabera, ez da inoiz kontsulta komunitariorik egin; besterik gabe, bertako biztanleei Olindatik joateko agindu zieten. Poliziak biztanleriaren aurka tiro egin zueneko gertakariaren ostean, gobernuko eta enpresako ordezkariak uhartera etorri ziren, komunitateari kontsulta egitearen aitzakiaz. «Gobernuak guri kontsulta egitearen plantak egin zituen, poliziak gu eraso ondoren», diote Olindako biztanleek. Topaketa hartan, gobernuak galdetu zuen zer arazo zituen komunitateak eta zer konpontzea nahi zuten. Baina komunitateko inork ez zuen bilera hartan ezer esan edo komentatu. Denok isilik geratu ginen. Azkenik, komunitateak bileratik alde egin zuen. Hala esan zuen elkarrizketatuak, eta hauxe gehitu zuen: «Oso triste gaude hemen Olindan bizitzen ari garenekin. Erabakiak goitik hartuta iristen

dira. Batzuetan, administrazioek ere ez dakite zer erabakitzen ari diren goikoak. Zer da gobernuaren eta Vale⁶ enpresaren arteko akordioa, esparru militarreko akordio bat ala meatzaritza-ustiaketako akordio bat? Komunitate gisa, ezin dugu erreazionatu, beti dago beldurtzen gaituen, muturrera eramaten gaituen indarren bat». (Velasco, 2018: 6)

Barrutietako edo udaletako agintariek proiekturen batek eragindako komunitateekin egindako bilera gutxietan, gobernuaren ordezkariak⁷ hau esan ohi dio normalean biztanleriari: «Eskola bat, osasun-zentro bat, lana izango duzue». Edo «aberatsagoak izango zarete, bapo jan eta gizenduko zarete», halaxe esan zuen Quitupo herrixkako (Milamba 1, Palma barrutia, Cabo Delgado probintzia) herritar batek, Erauzketa-industriak Berriz Finkatutako eta Kaltetutako Elkartearen Lehen Biltzarrean, 2019ko urtarrilaren 13an eta 14an ospatuta. Ongizate-espektatibak sortzeak areagotu egiten du prozesuekin batera izaten diren indarkeriatatik eta bete gabeko promesen zigorgabetasunagatik ezintasun-sentimendua.

Gure azterketan nabarmentzen diren hiru gai azpimarratu nahi ditugu. Lehenbizikoa da metaketa kapitalistako eredu intentsiboko erauzketa-jarduerak egiten diren lekuetako pertsona eta lurraldeentzako eragin negatiboen agerikotasuna. Identifikatutako ondorioek erakusten dute ez dela ongizatea handitzen, ez dela inor «bapo gizentzen», ez direla hezkuntza eta osasuna eskuratzen; aldiz, pobreak gora egiten du, kalteberatasuna gero eta handiagoa da, etengabe, eta 1975eko independentzia politikoarekin batera adierazitako herri-subiranotasuneko promesak zalantzak jartzen dira egunero. Bestela esanda, badirudi lerro abisal koloniala itzuli dela, eta ez hori bakarrik, baizik eta, gainera, gero eta agerikoagoa eta bortitzagoa dela.

Bigarrenak neskek eta emakumeek bizitako egoera bereziarekin du zerikusia. Gure ustez, logika kapitalista horren androzentrismoak arazo berriak ekarri dizkie adin guztietako emakumeei, eta jada zaharkituta edo gaingiduta ziruditen beste arazo batzuk berrindartu ditu. Berrindartu egin dira emakumeen gorputz eta subjektibitateentzako jardunbide kaltegarriak, haien mendekotasuna areagotu egin da, bai eta jasandako indarkeriatatik zigorgabetasuna ere. Emakumeen lanak eta ardurak

6. Vale Moçambique, meatzaritzaren sektoreko Brasilgo multinazionala. (Itzle. oh.)

7. Lina Portugal, Cabo Delgadoko idazkari iraunkorra.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

subsidiariorat jotzen dira, duintasunik aitortu gabe, eta esplotazio intentsiboko harreman bihurtzen dira, bai familien eta komunitateen esparruan, bai enpleguaren esparruan. Eredu estraktibista horretako antropozentrismoak aktibatutako desartikulazioak are gehiago nabarmentzen du ekonomiaren eta biziaren arteko segmentazioa, eta horrek emakumeek beren gizarteetan dituzten lekua eta funtzioak etengabeko betebeharrak mugatzen ditu, mozkinen eta ongizatearen usufekturik jaso gabe. Kapitalismo estraktibistaren muinean dagoen heteropatriarkatuaren indar suntsitzailearen adierazpen zehatzak dira.

Hirugarrena prozesu guztietan baliatzen den muturreko indarkeria da. Honako indarkeria hauez ari gara: militarren eta poliziaren indarkeria gatazken konponketan; emakumeen gorputzen aurkako indarkeria, haien gorputzen merkantilizazio gero eta handiagoagatik, bizirik iraun ahal izateko ahalegina dela eta; abandonuaren indarkeria; erakundeen indarkeria, arauak eta legeak betetzen ez direlako, eta hori zigor gabe geratzen delako; subjektibotasunen aurkako indarkeria, oroimenak eta autoestimua kentzen dizkietenean, haien lurraldeak eta emakumeek mundua beren erara irudikatzeko duten ahalmena suntsitzearen bidez. «Indarkeria» eta «agresioa» dira gaur egungo ekonomia politiko globalak eratzen duen arrazionaltasun kapitalistarako beste izen batzuk, eta haren aurpegia agerikoa da Mozambiken. Garrantzitsua da ulertzea errealitate horrek kapitalaren eta biziaren arteko kontraesana erakusten duela; hau da, hemen erabilitako terminologia feministaren arabera, arrazionaltasun politiko-ekonomiko estraktibista garaikidearen androzentrismoa, kalte-egileen eta biktimen artean indarkeriazko maskulinitate autokratak sustatu eta elikatzen dituena.

Gure ustez, honako hau adierazteko moduan gaude: Mozambiken, emakumeak eta neskek behin eta berriz biktimizatzen ari direla, bai ekonomia politiko globalaren eraginaren ondorioz, bai babeserako eta gizarte-segurantzarako estatu-politika publikoak apurka-apurka desgertzen ari direlako. Gure ikuspuntutik, esan dezakegu Mozambikeko emakumeak, eta gizon asko, kosifikazio-prozesu bat jasaten ari direla, gizon-emakume horiek baliabide naturalak balira bezala, amaierarik gabe ustiatzeko modukoak, haien lanaren, abusuen eta haien gizatasuna eta aberastasunak kentzeko modu berrien eta zaharren bitartez. Emakumeak eta neska gazteak oso modu zehatzetan behartzen dituzte, eta informaltasunera eta pobrezia botatzen dituzte, multzo (azpi) humanoa eta indarkeria-mota ororen mende egotekoa balitz bezala (Kabeer, 2008; Wilska, 2008; Osório e Silva, 2017, 2018). Muturreko etsaitasuneko testuinguru hori eta zailtasun asko eta asko izan arren,

Mozambikeko emakumeek eta neska gazteek haien giza duintasuna eta haientzako eta beren seme-alabentzako etorkizuna nolabait bermatzen duten gogoeta alternatiboak eraiki dituzte (Cunha, 2014, 2015, 2018; Casimiro, 2014a, 2014b, 2015; Casimiro e Trindade, 2019).

■ **Errauskinek kristalezko oinetako estuak hausten dituzte**

Ziur gaude errealitatea oso konplexua dela, eta erresistentzia dagoela zapalkuntza ororen aurka. Horrelako biktimizazioa izanda ere, emakumeek ez dute geldirik eta erabat isilik sufritzen. Emakumeekin ikasi dugu ez dagoela erresistentzia eragiten ez duen zapalkuntzarik.

Halaber, hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feministaren bidez, ikasi dugu emakumeen ezagutzak, beren sufrimendu-esperientziatik sortuak, erresistentzia-moduak direla, baina izateko moduak ere badirela, indarkeriari, desjabetzeari eta doluari aurre egiteko alternatibak bilatzen dituztenak. Uste dugu ez daudela biktimak, baizik eta biktimizatutako pertsonak; ez daudela isiltasunak, baizik eta isilarazteak. Izanburuan eta gure sarreran esan dugun moduan, errauskinek hitz egiten dute eta badakite zer ikusten duten; hitz egin eta beharrezkotzat jotzen dutena esan nahi dute. Hitz egiten dute eta, hala behar izanez gero, oihi egiten dute. Ez soilik salatzeke, baizik eta honako hauek eraikitzeke ere: subjektibotasun desberdin eta positiboak; ahalmen pertsonal eta kolektiboak; liberazio- eta zorion-eremuak, beren bizitzetan dauden arriskuak eta gabezia ugari ahaztu eta mozarrotu gabe. Hori landu nahi dugu atal honetan: erresistentziak erakutsi nahi ditugu, baina alternatiben sorrera ere bai. Agian, ez dira alternatiba osoak, baizik eta seinaleak eta osatu gabeko konponbideak, baina iraunkorrak dira; zaintzeko ekintzak dira, beren burua, beren lurra eta duintasuna, errespetua eta zoriona sortzeko beren moduan parte hartzen duten pertsonak zaintzeko ekintzak, alegia.

Horretarako, komunitate zientifikoan zein gizarte-mugimenduetan, prentsan eta sare sozialetan zirkulatu diren zenbait informazio-iturri erabiliko ditugu. Erresistentzia horien eraketarako, esperientziarik baztertzen ez duen arrazionaltasuna behar da, esperientzia horiek itxaropena kategoria epistemologiko gisa berrezartzeko aukera ematen duten elkarriketa bertuosetan kokatuta.

Antolakundeak, sareak eta elkarteak

Emakumeek eta neska gazteek modu askotan egiten dute erresistentzia haien lurren, bizimoduen, gorputzen eta bizitza komunita-

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

rioaren aurkako mehatxuei aurre egiteko, bizi-ikuspegi desberdinak eraikiz. Sarritan, emakumeen borroka ez dira kontuan hartzen, eta ikertzaileek eta kazetariak ez dituzte dokumentatzen, kapitalismo heteropatriarkal eta kolonialistako eredu menderatzailearen testuinguruan. Erroka asko daude aurre egiteko, era askotakoak: alderdi politikoetara afiliatutako emakumeen erakunde menderakuntza; borroken despolitizazioa, bizitza alternatibo bat lortzeko borrokari eduki eraldatzailea kentzen dioten genero-diskurtsoen eta -estrategien bidez; bidegabekerien aurka ahotsa altxatzen duten eta sisteman aldaketa globalak eskatzen dituzten erakunde feministen kriminalizazioa.⁸

2000. urtetik, Mozambikeko erakundeetako kideek, Fórum Mulher forora afiliatutako emakumeek batez ere, parte hartu dute herrialde-eta eskualde-esparruan eta nazioartean erauzketa-industriari eta industria horrek herrialdeetan duen eraginari buruz egindako topaketetan, emakumeengan eta neska gazteengan duten eragina bereziki aztertzen dela. Eskualde-esparruko topaketa horiek garrantzitsuak izan dira informazio-trukerako, ikaskuntzarako, herrialdeetan gertatzen denari buruz ohartarazteko, eta emakumeen erakundeen erresistentzia sendotzeko. Emakumeak, hain zuzen ere, antolatuta egin dira eta beren gobernua presionatu dituzte, legediak bete dezaten eta erauzketa-industriaren generoko eta giza eskubideen aldeko ikuspegi sar dezaten, Ikuspegi afrikarretik abiatuta. Ikuspegi horrek helburu hau du:

Maila gorenean eragitea, erauzketa-industriaren eta industria horrek emakumeengan duen eraginaren gaia esparru globalean jorratzeko, hala nola martxoaren 8a ospatzeko ekitaldietan, arazoari buruzko kontzientzia globala indartzeko eta erabaki-hartzeen gaineko ardura gobernuei egotzeko.
(Samo, 2013)

Mozambikeko gizarte zibileko erakundeek eskualdeko sareetan izandako parte-hartzea, ekonomia estruktibistari eta ekonomia mota horrek emakumeen eta gizonen bizitzan duen eraginari buruzko baterako ikerketak, epe luzerako egiturazko aldaketak lortzeko erreformen aldeko defentsa-lanak eta kanpainak, eta kontinenteko eta munduko aliantza-ereduak, horiek guztiak erresistentziako, elkartasuneko eta

8. Ikusi <<http://womin.org.za/who-we-are/what-is-womin.html>>.

ikuspegi alternatibo ekologiko afrikar postestraktibista eraikitzeke formak izan dira. Aliantza horiek aukera eman dute garapen estraktibistaren kontzeptuaren aurkako ahaleginak elkartzeko, kolonialismo maltzur baten eta egiturazko doikuntzarako programei esker moztutako faxismo baten testuinguruan.

WoMin⁹ sarea, 2013an sortua, Afrikako eskualde-esparruko sare bat da, eta aktibismorako eta Saharaz hegoaldeko Afrikako emakumeei, generoari eta estraktibismoari buruzko ikerketarako programa bat du. Hasieran, Afrikako Baliabide Naturalei buruzko Nazioarteko Itunean (IANRA, International Alliance on Natural Resources in Africa) integratuta zegoen, eta sare bat osatzen zuen beste 29 erakunderekin —28 Afrikan, eta 1 Europan— eta IANRAko Afrikako 10 sare nazionalekin. Denak baliabide naturalei buruzko gaietan ari dira lanean.

2016ko urtarriletik, WoMin sarea sare independente bat da, eta *trust* gisa dago erregistratuta Hego Afrikan, eta aliantzan egiten du lan Hego Afrikako, Ekialdeko Afrikako eta Mendebaldeko Afrikako 14 herrialdeetako dozenaka erakunderekin, eskualde-esparruan eta nazioartean, honako jarduera hauen bidez: ikerketa, ikaskuntza-trukeak, kanpainak, hezkuntza politikoa eta proiektu espezifikoak. Mozambike sare horretako organo sozialetako kidea da, Nekazarien Batasun Nazionala (UNAC) elkarteko ordezkari baten bitartez.

2018ko bigarren seihilekoan, WoMin-ek eta Mozambikeko Justiça Ambiental (JA) erakundeak bideratutako ikerketa bat egin zen, Mozambikeko meatzaritza-erazketako eremuetako emakumeen aurkako indarkeriari buruz. Ikerketa honetan, honako hau proposatu zen:

Estraktibismoaren, meatzaritza-eremuen segurtasunaren edo militarizazioaren eta emakumeen aurkako indarkeriaren arteko loturak mapatzea, eta, horretarako, eskura dagoen literatura

9. WoMin sarea (African Women Unite Against Destructive Resource Extraction., Emakume Afrikarrak batzen dira Baliabideen Erazketa Suntsitzailaren aurka), 2013ko urrian abiatutako aliantza da, generoarekin eta erazketa-industriekin lotutako gaietarako, eta emakumeen, meatzaritzak eragindako komunitateen eta nekazarien herrialdeko eta eskualdeko mugimenduekin eta herri-erakundeekin egiten du lan, bai eta lankidetzan ere, aldeko beste erakunde batzuekin (<http://womin.org.za/index.php/who-we-are>).

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

eta dokumentazioa berrikustea eta gaiari buruz ezagutzak izan ditzaketen pertsona giltzarriek elkarriketak egitea.¹⁰

Gu geu antolatzea, bakarrik eta banatuta ez geratzeko: ahotsak eta proposamenak

Quitupo herrixkan, 2013ko abuztuaren 10ean, Cabo Delgado probintziako gobernuko administratzailearekin eta idazkari iraunkor-
rarekin egindako bilera batean, biztanleriak topaketa eragotzi zuen,
governuko ordezkariak txistu egin baitzien eta topaketako lekutik alde
egin baitzuen. Honela gertatu omen zen:¹¹

Topaketa hartan, Anadarko petrolio-sektoreko multinazionalako talde batek, Gobernuko bi ordezkariarekin batera, honako hau jakinarazi zien tokiko komunitateei, bat-batean: 1) haien lurren gaineko DUAT¹² bat igorri zela, Anadarko AMI eta ENH Logistics enpresen alde; eta, horren ondorioz, 2) jendea handik atera eta beste eskualde batean kokatuko zutela. Besterik gabe! Informazio hori inolako prestatze- eta informazio-prozesurik gabe jasotzean, biztanleriak azalpenak eskatu zituen, eta azalpenik eman ez ziotenez, jendeak aretotik alde egin zuen, agintarien ordezkariak han utzita.

Gertakari horrek balio digu erakusteko bizitako eta inposatutako egoeraren aurkako erresistentzia- eta kontrapuntu-giroak ahots eta estrategia propioak dituela, eta gure arreta izan behar dutela, lekuan bertan gauzak nola gertatzen ari diren hobeto uler dezagun. Gure kasuan «Gatazka egoeran dauden lurraldeak: gaitasunak sendotzeko eta bizi-alternatibak eraikitzeko ikerketa, prestakuntza eta ekintza» proiektuaren esparruan egindako ikerketa-/ekintza-jardueretako batetik sortu diren ahots eta proposamenei eman nahi diegu arreta. 2019ko otsailaren 6an, gure taldeak topaketa bat antolatu zuen Pembani (Cabo Delgado probintziako hiriburua, Mozambikeko iparraldean), Mozambikeko Unibertsitate Katolikoko Gizarte eta Politika Zientzietako Fakultateko Etika, Herritartasuna eta Garapena Sailarekin lankidetzan arituta. To-

10. Áurea Mouzinho-ren arabera, Isabel Casimiroarekin trukaturako korrespondentzia elektronikoan.

11. Ikusi <http://www.sekelekani.org.mz/docs/Industria_Extrativa.pdf>.

12. Lurra erabiltzeko eta ustiatzeko eskubidea. (Itzle. oh.)

paketaren leloa «Visões, perspectivas e iniciativas sobre o desenvolvimento humano local em Cabo Delgado» izan zen. Probintzia horretan 2017ko urritik¹³ dagoen egoera zaila dela eta (etengabeko erasoak herri eta herrixken aurka, militarizazioa, ikara-giroa), barrutietako liderrak hiriburuan elkartzea erabaki zen, prestakuntza- eta informazio-mintegi batean parte hartu ahal izan zezaten, segurtasuna izanda. Mintegia elkarrekiko ikaskuntzarako eta ezagutzen eta ikuspegien arteko elkarriketarako eremu seguru bat izateko prestatu zen, helburu hau lortzeko: zenbait eragile, akademiko, aktibista eta komunitateko liderrekin jada abiatutako prozesu bat sendotzea, eta beste urrats bat ematea, Cabo Delgado probintziari eta tokiko alternatibak eraikitzeko prozesuei eragiten dieten arazo nagusiei buruzko hausnarketa-sare bat eratzeko.

Mintegiaren helburuak honako hauek ziren: Cabo Delgado probintziako arazo sozial, politiko, ekonomiko, ekologiko eta kultural nagusiak eztabaidatzea eta aztertzea eragindako biztanleriarekin, eta erresistentzia-esperientziak eta alternatibak babesteko aukera eman zezaketen informazioa eta ezagutzak sortzea. Alde horretatik, batzuen eta besteen ikuspegiak eta interesak gaingintzeko ahalegina eginez, kezka komunak identifikatzen, jada bazeuden ekimenen aberastasuna hedatzen, eta bisioak, ikuspegiak eta iradokizunak partekatzen saiatu zen.

Mintegiaren lehen zatian, ekonomia-, gizarte-, ingurumen- eta kultura-arazo eta -erronka nagusiak identifikatu ziren, bai eta gaur egungo eredu estratibista-desarrollistaren aurkako erresistentzia-esperientzia nagusiak ere; hau da, proposamen alternatiboak eskaintzako sortzen ari diren ekimenak, gizarte-inklusioa eta -justizia lortzeko kezka abiapuntu izanik. Mintegiaren bigarren zatian, ekimen horien norainokoak laburbildu eta aztertu ziren. Mintegiaren metodologian, osoko saioak eta lan-taldeak baliatu ziren. Hiru lan-talde osatu ziren, gai hauek jorratzeko: 1) Lurra eskuratzeko aukera, azpiegitura handiak eta ingurumena; 2) Gizarte-esklusioa eta -desberdintasunak; 3) Gobernantza eta parte-hartzeko eremuak (prozesu kolektibo alternatibo zahar eta berriak). Talde bakoitzean, hiru analisi-maila landu ziren: a) arazoak eta erronkak mapatzea; b) ekimen alternatiboak mapatzea; eta c) sintesi bat prestatzea osoko saiorako.

13. Cabo Delgado probintzian 2017ko amaieratik gertatzen ari diren erasoei buruz literatura ugari dago eskuragarri, dela literatura zientifikoa dela kazetaritzakoa, eta gizarte zibileko erakundeen txostenetan ere ageri da. Kapitulu honen xede ez denez, ez dugu gai horretan sakonduko, baina aipatu, aipatu nahi dugu, garrantzitsua baita herrialdeko eta eskualdeko egoeraren analisi sakonagoa eta konplexuagoa egiteko.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

2. koadroan, arazo eta erronken eta ekimen eta emaitzen sistemati-zazioa aurkeztuko dugu, mintegiko parte-hartzaileek partekatutako analisiaren arabera. Jarraitu aurretik, azaldu behar dugu aurkezten dugun taulak ez duela identifikatutako arazo eta erronkak erresistentzia-ekimenekin eta haien emaitzekin simetrikoki lotzeko helburua; Cabo Delgadon egindako elkarrizketen irakurketa- eta analisi-tresna baino ez du nahi izan. Taula hau ez da jendearen ahotsa, eta ez da hori gure helburua. Aktibistek, irakasleek, nekazariek, gizarte-liderrek, artistek, kazetariak eta gizarte-zientzialariek ezagutza partekatua eraikitzen izandako baterako presentzia islatzen duen tresna bat da. Partekatutako ezagutza hori ikasgai eta ikaskuntza izango dugu, gatazkan dauden lurraldeetan bizi-alternatiba feministak pentsatzeko.

2. KOADROA. CABO DELGADOKO ARASOEI, ERRONKEI ETA EKIMEN KOLEKTIBOEI BURUZKO MINTEGIA

Lurra eskuratzeko aukera, azpiegitura handiak eta ingurumena	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Higiene eta garbitasun falta Pemban.	Lurren birbanaketagatik eta beste baliabide batzuk eskuratzeko aukera dela-eta deslokalizatutako biztanleria hartzen duten komunitateen eskubideen aldarrikapen publikoa. Fórum Urbano Permanente (PLATIP).
Gizarte-esklusioa eta -desberdintasunak	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Gizarte-esklusioa; enplegu- eta etxebizitza-aukeren falta.	(jarraitzen)
Eskuragarri dauden lanpostuetarako tokiko jendea ez hartzea.	
Enplegu-aukeren falta prestakuntza duten gazteentzat.	
Immigratzaileekin lotutako arazo etnikoak eta tribalismoa.	
Emakumeak senarren menpe egotea familietan, eta analfabetismoa.	
Emakume gazteek erabakiak hartzeko boteretik ez izatea.	

GATAZKA EGOERAN DAUDEN LURRALDEAK

Behartutako ezkontzen eta nerabezeroan ezkontutakoen kopuruaren gorakada.	(jarraitzen)
Eskola-uztea, ezkontza goiztiarren ondorioz.	
Sexu-jazarpenera eskoletan eta familietan.	
Irakasleen ustelkeria eta sexu-jazarpenera.	
Gobernantza eta parte-hartzeko eremuak	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Ustelkeria; zintzotasun falta.	Komunitateak ahalduntzea, kontsulta komunitarioei dagokienez.
Gardentasun falta; gobernantza monitorizatzeko ekimen gutxi.	Lege-laguntzaileak prestatzea eta haiek barruti guztietan parte hartzea (Centro Terra Viva, CTV).
Mesfidantza eta herritarrek parte hartzeko eremuen falta.	Tokiko irriti komunitarioak erabiltzea.
Kontu-emateko mekanismoak ikusteko aukerarik ez.	Biztanleriari honako hauen berri eta hauei buruzko prestakuntza ematea: lurzorua Legea, Birkokatzei buruzko Legea, Ingurumen Legea, Meategien Legea, Basoari eta Basafaunari buruzko Legea, deslokalizatutako jendearen eskubideak eta betebeharrak, eta informazioa jasotzeko eskubidea (Fórum Terra, Nekazarien Batasun Probintziala)
Pertsonen manipulazioa.	Birkokatzei buruzko legeen berri ematea eragindako komunitatei.
Legeak ez aplikatzea.	Giza eskubideei eta deontologiari buruzko ikastaro laburrak (Ikerketa Zentroa eta Gizarte Behatokia)
Informazio-asimetria gobernatzaileen eta herritarren artean.	Lidergo femeninoei buruzko eta ebidentzietan oinarritutako defentsa horizontalari buruzko trebatzea.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

Komunitateak eta tokiko liderrak ez dira kontsulta komunitarioetan sartzen.	Liderren Kontseilua sortzea; kideek kontuak emateko eta plangintza egiteko urteko biltzarra (Nekazarien Batasun Probintziala; gizarte zibileko erakundeen arteko eztabaidak egiteko plataforma komunak; Udal Behatokiaren Programak eta Partaidetzazko Aurrekontu Programak [SAMCOM]).
	Eztabaida publikoak (Fórum Terraço Aberto).
	Komunitateei zor zaien errespetua aldarrikatzeko manifestazio baketsuak.
	Gizarte zibilaren, Gobernuaren eta herritarren arteko elkarriketarako esparruak sortzea.
	Tokiko elkarteak sendotzeko planak.
	Batzorde independente batek Gobernuaren jarduerak auditatzea.
	Herritar informatuagoak eta konprometituagoak ongizate komunitarioarekin.
	Joko tradizionalen lehiaketa auzoen artean.
	Arte Macua elkartearen legezkatzea.
Hezkuntza	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Irakasleen absentismoa.	Helduen Alfabetazeari eta Hezkuntzari (AEA) atxikitzeko sensibilizazioa, eta eskola-materiala hornitzea.
Irakaskuntzaren kalitate kaskarra.	Herritarrek politikan parte hartzeko gizarte-hezkuntza (Elizbarrutiko Justizia eta Bake Batzordea)
Prestakuntza zenbait mailatan erreplikatzearekin lotutako gaiak.	

GATAZKA EGOERAN DAUDEN LURRALDEAK

Erlijioa eta ohiturak	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Iniziazio-errituak oso indar handikoak eta kostuak handiak.	
Erlijio-identitatea nahastea.	
Indarkeria	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Indarkeria, oro har.	Komunitateek bortxakeria-kasuak salatzea. Komunitateak, apurka-apurka, isiltasuna hausten ari dira, eta salaketak eta aldarrikapenak egiten dituzte, eta demokrazian parte hartzen dute. Salaketak egiteko linea berde bat dago ia sektore guztietan.
Prostituzioarekin eta sexu-esplotazioarekin lotutako indarkeria meataritza-ustaketako eremuetan.	Komunitateei zor zaien errespetua aldarrikatzeako manifestazio baketsuak.
Gizonen aurkako indarkeria, jaiegunak adierazten dituzten capulanak (oihal mota bat) ez erosteagatik, apirilaren 7an batez ere.	
Osasuna	
Arazoak eta erronkak	Ekimenak eta emaitzak
Sendagaien lapurreta Pembako ospitale probintzialean.	
Arreta kaskarra gaixoei Pembako ospitale probintzialean.	
Osasun-arlorako lanpostuen falta Cabo Delgado probintzian.	

Iturria: Lanketa propioa, Vasco Coelhok prestatutako mintegiari buruzko txostenaren oinarrituta.

Gure proposamen teorikora itzuliko gara taula hau ikusteko, aztertzeko eta hari buruz pentsatzeko, bere axolagabetasunean eta harrokerian itxita dagoen zientzia baten indarkeria epistemikoaren aurka egiteko ezagutzak lantzeko. Jarraian adieraziko dugun analisi la-

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

burraren bidez, ikaskuntza pluritopikoak ahalbidetu nahi ditugu, bizia ekonomiatik eta banakako emantzipazioa emantzipazio kolektibotik be-reiziko ez dituztenak. Elkarrizketa horien bidez eraiki eta ikasi egiten du-gun gizon-emakume guztion elkarrekotasun ez-simetrikoa nabarmen-du nahi dugu, eta elkarrizketa horietan emakumeen ahotsak, ekimenak eta ezagutzak funtsezkoak direla aldarrikatu. Testu baten idazketa forma osatugabea bada ere, ikusmuga kognitibo hau jaso nahi dugu hemen: munduaren oparotasun kognitibo, sozial eta imajinatiboa berez erakus-ten duten narratibak sortzen diren ikusmuga kognitiboa. Jarraian ageri diren ohar analitikoak, beraz, jakintzen ekologiaren ariketa bat dira, non subjektibitate feministak —hori gara gu— parte integral diren, baina ez normatiboa edo preskriptiboa.

Gure ustez, taularen lehenbiziko irakurketak aukera ematen du Cabo Delgado probintzian bizitzen ari diren zailtasun handiak egiaz-tatzeko. Hamarkada batean, gutxi gorabehera, Cabo Delgadoko bizi-modua erabat aldatu da pertsona gehienentzat. Atzerriko korporazioen presentziak eta haien erauzketa-jarduerek, kanpotik jende asko etorri izanak («vientes»¹⁴ esaten zaie), eta, duela gutxiago, biztanleriari jasa-narazitako indarkeriak, harridura eragin dute, bai eta egunetik egunera larriagotzen den kalteberatasuna ere, eta segurtasun faltaren eta txun-dimenaren sentipena sortu da biztanlerian. Arazo-kopurua eta arazo horiek sortzen diren arlo-kopurua izugarria denez, jendeak egoera hori arrisku eta konplexutasun handiko egoeratzat hautematen duela sen-titzen dugu, eta bizitza pertsonal eta komunitarioko ia esparru guztiei eragiten diela. Lehenago aurkeztutako taularekin —eskuragarri dagoen literaturan etengabeko ikerketak egitearen ondorio da— alderatzeko ahalegina egitean, berehala nabarmentzen da identifikatutako arazoen hedadura eta ugaritasun handiagoa. Hala ere, badago hausnartarazi behar gaituen ausentzia nabarmen bat: ez da identifikatu lurra eskura-tzeko aukerarekin edo aukera hori ez izatearekin lotutako arazorik. Au-sentzia horrek zenbait esanahi izan ditzake. Hiru azpimarratuko ditugu. Lehenik eta behin, ikerketa honetan sakondu behar dela, horri buruz zer gertatzen den hobeto ulertzeko; bigarrena izan daiteke jendeak, probintzian bizi den gizarte-, erakunde-, politika- eta ekonomia-indar-keriatik oso presio handia jasaten duenez, indarkeria hori hartzen duela arazo nagusitzat; eta hirugarrena, berriz, lurra eskuratzeko aukerarekin lotutako indarkeria- eta hertsidura-maila hain handia dela, non inor ez baita horri buruz hitz egitera ausartzen. Nolanahi ere, hipotesi horiek

14. «Etorritakoak». (Itzle. oh.)

berretsi ahal izateko, ikerketa sakonagoa eta elkarrizketak egin beharko lirateke, denentzako giro seguruetan.

Gure ustez, taula horrek, halaber, erakusten du nolabaiteko desartikulazioa dagoela identifikatutako arazoan eta lurraldean sortzen ari diren ekimenen eta erantzunen artean. Esate baterako, gizarte-desberdintasunak eta esklusioa aztertzen baditugu, badirudi ez dela egoera horri aurre egiteko edo hura alderantzikatzeko modu praktikoan eta zehatzean gai den ekintza bakar bat bera ere identifikatu. Gaur egungo egoera aldatzeko, gobernantza onean eta hezkuntzan jartzen dira itxaropenak. Garranzitsua da azpimarratzea elkarrizketa horietan irmo sinesten dela Legeak, Estatuak, Eskolak..., hau da, erakundeak, funtsezkoak direla egoerak eragiten dituen arazoak konpontzeko. Horrek pentsarazten gaitu gizarte-funtzioak eta herrialdeko estatua arautzekoak gure kezken artean sartu egin direla, bizi- eta emantzipazio-alternatibak imajinatze-ko orduan. Mozambikien pluralismo juridikoa dagoela agerikoa da, eta ohituretan eta kulturalki kontestualizatutako beste jardunbide batzuk ere badaude, baina hala ere, oso interesgarria da ikustea horrek ez duela galarazten bakea, segurtasuna eta justizia soziala eta sexuala bermatuko duten erakundeak egoteko eta elkar indartzeko gogoia.

Alde horretatik ere, nabarmena da pertsonen analisisiek emakumeek eta neskatoek jasandako indarkeriei buruz erakusten duten pertzepzio-eta xehetasun-maila. Indarkeria horiek zenbait forma hartzen dituzte: prostituzioa, ezkontzak, inposatutako analfabetismoa, jazarpena, parte hartzeko eta erabakitzeke botererik ez izatea. Eztabaidagai diren indarkeria fisikoen, egiturazkoen eta kulturalen ia katalogo oso bat da. Horrek erakusten du kontzientzia kolektiboa dagoela arazoaren hedadurari eta intentsitateari buruz, bai eta benetako kezka ere, egoeragatik eta egoerak emakumeengan eta haien komunitateetan dituen eraginengatik. Nolanahi ere, egiaztatu dugu identifikatutako ekimenen artean ez dagoela gai horiekin zuzenean lotutako ekimenik. Pentsa dezakegu emakumeen eta neskatoen aurkako indarkeria izango zela proposatzen diren prestakuntza-jardueretan edota salaketa-eremu edo -tresnetan jorratu zitekeen gai bat, baina ez da ezer zehazki aipatu kultura-babeseko edo -eraldaketako forma zehatzei buruz. Gure ustez, horrek erakusten du, lurraldearen kasuan bezala, sentsibilitate handia dagoela gai horren inguruan, eta gizarterako gai sakona dela, eta ia entitate ukiezina bihurtu dela. Arazoa aitortzen da, baina arazoari aurre egiteko erantzunek, zailak izateaz gain, emakumeen gutxiagotasun ontologikoa ziurtzat jotzen duten premisa guztiak desegin beharko lituzkete. Eta badirudi gizartea ez dagoela horretarako prestatuta oraindik.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

Ohartzen gara hemen lantzen ari garen hipotesietarako ikerketa, elkarriketa, eta ezagutza- eta ideia-truke gehiago behar direla. Hala ere, analisi labur hau amaitzeko, gure ustez hipotesi nagusia dena adierazi nahi dugu: lurra eskuratzeko aukerari eta emakumeen aurkako indarkeriaren aurka egiteari buruzko erantzun eta ekintza faltak erakusten du gai horiek funtsezkoak eta benetan garrantzitsuak direla bizirako alternatiba kolektiboak eta feministak pentsatzeko eta prestatzeko. Une honetan, gure hegoaldeko epistemologiaren hermeneutika feministaren bidez lehenago zehaztu ditugun bi ideia gogoratuko ditugu. Lehenbizikoak Mendebaldeko arrazionaltasun modernoaren izaera androzentrikoarekin du zerikusia. Androzentrismo horrek emakumeak eta emakumeen gorpuzak eta lanak mespretxatu egiten ditu eta maskulinitate jakin baten ideia-aren mende jartzen ditu, hori hartzen baitu gauza guztien neurritzat. Alde horretatik, garrantzitsua iruditzen zaigu zuhurtzia analitikoko elementu bat sartzea. Zenbait feministak diote Mozambiqueko emakumeen eta neskatoen aurkako indarkerietako asko tokiko ohituretan oinarritzen direla, baina hala ere, gogoan izan behar da kultura eta ohiturak kartsuak eta dinamikoak direla, eta etengabe berrasmatzen direla. Horregatik, tradizioztat edo kulturaztat izendatzen dena era guztietako eragin eta testuinguruekiko esposizioetik sortzen da. Hala, zentzuzkoa da pentsatzea mendeetan izandako kolonialismoak eta kolonialismoak ekarritako indarkeria sexual, sozial eta epistemikoak ez dutela rol aktiborik izan, ez lehen ez orain, jator eta tradizionaltzat aurkezten denaren birkonfigurazioan. Horrekin argudiatu nahi dugu ganorazko arrazoioak ditugula pentsatzeko emakumeen eta neskatoen aurkako indarkeria horiek eta lurrarekiko harreman problematikoak zerikusi handia dutela kolonialismoarekin, eta oraindik kendu gabe daudela arazo horiek eratzen dituen Mendebaldeko arrazionaltasunak ekarritako kontraesantetik.

Bigarren ideia, berriz, honako hau da: Mozambiqueko gure errauskinek presentzia aktiboa dute gizarteetan, eta haietan ari dira, gauzak egiten, pentsatzen eta kristalezko oinetako estuak apurtzen, baina hala eta guztiz ere, edozein gizon edo mutil baino gehiago ahalegindu behar dute, borroka eta prozesu kolektiboetan beren ahotsa entzunarazteko eta ulertarazteko, bai eta partekatze ere zer baldintzatan bizi nahi duten hertsidurarik eta indarkeriarik gabeko bizitza bat. Elkarrekin egiten jarraitu behar dugun bidea da hori, modu pedagogikoan eta intentsitate handiz nabarmenduta ezinezkoa dela bizi-alternatibak aurkitzea, alternatiba horiek oso feministak ez badira, errauskinek alternatiba horiek adierazteko eta gauzatzeko izen eta forma hori (feminista) erabiltzen ez badute.

Amaitzeko, azken ohar bat. Cabo Delgado probintzian identifikatutako erronken aurrean, emakumeek, neskek eta gizonek adierazi zuten erresistentzia egiten eta bizi-alternatibak eraikitzen jarraitzen dutela, etengabeko biktimizazio iraunkorra egon arren. Emakumeek azpimarratu zuten beren erresistentzien eta alternatiben gakoetako bat «bakarrik eta banatuta ez geratzeko» (hitzez hitz) antolaketa zen. Hori da, emakumeen esanetan, «Gobernuaren eta enpresen estrategia banatzaileen» aurka egiteko beren modua, eta emakumeek eta gizonek lurraldeetatik eta beren bizi-bitartekoetatik eta bizimoduetatik elkartzeko eta bat egiteko forma berriak berrasmatzera bultzatzen gaitu. Beraz, funtsezkoa da ulertzea zenbateko garrantzia duen tokiko, eskualdeetako eta herrialdeko sareetan egiten den lana, lan horren bidez antolatzen eta indartzen baitira alternatibak eta erresistentziak. Hona hemen sare horietako batzuk: CCIE sare nazionala (Erauzketa-industriari buruzko Koalizio Zibikoa), honako hauek osatzen dute: Centro Terra Viva, o Conselho Cristão de Moçambique, Sekelekani, Juventude Desenvolvimento, Advocacia Ambiental eta Kuwuka, eta lehen aipatutako WoMin eskualde-esparruko sare afrikarra. Adibide gisa, CCIE sareak aukera eman du probintzian gertatzen dena nazioartean zabaltzeko, eta, horrela, nazioarteko elkartasuna mobilizatzeko.

ONDORIOA

Egin dugun ikerketak aukera eman digu emakumeek, neskek eta gizonek eguneroko bizitzan pairatzen dituzten sufrimenduen kausak ulertzeko, eguneroko bizitzako narratibak eta jardunbideak abiapuntu hartuta. Halaber, aukera izan digu egiaztatzeko zer-nolako formak baliatzen dituzten erresistentziek ustiaketa estruktibistako eremuetan. Forma horiek emergentzia askatzaileak eta emantzipatzaileak adierazten dituzte.

Baliabideen ustiaketa indarkeria handiz egiten da; deslokalizazioak eta Konstituzioan xedatutako giza eskubideen urraketak daude; emakumeek bakardadea sufritzen dute eta emakumeen gorputzaren aurkako indarkeria dago; ustelkeria dago; eta eragindako pertsonen bizi-baldintzak okerrera egin dute, baina hala eta guztiz ere, gaur egun, ezagutza gehiago daude, bai eta informazio-truke handiagoa ere parte hartzen dutenen artean, eta gardentasun-eskakizun handiagoak daude kontratuetan eta haien aplikazioan.

Arazoen konplexutasunerako eta larritasunerako, emaitzek urriak dirudite, baina arreta epistemologiko areagotu batek aukera ematen

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

digu ulertzeko nola ari diren gizonak eta emakumeak estraktibismoak sortutako eta elikatutako lerro abisalak apurtzen eta bultzatzen, eten-gabe, arrisku eta etsaitasun handiko egoeran. Horrek gure analisisetan eta lankidetzan solidarioko ekintzetan inbisibilizatu eta gutxietsi ezin diren indarra eta jakinduria ekartzen ditu.

Frogatuta geratzen da gainera loturen garrantzia, eta arrazionaltasunen garrantzia, honako hauetan bilduta: batetik, elkarrekiko bete-beharrak daudela, eta, bestetik, pertsona bakoitzaren gizatasunaren aitortzarako ezinbestekoa dela gizon-emakume guztien gizatasuna aitortzea.

Eta, azkenik, azpimarratu nahi dugu ez dagoela banakako emantzipaziorik emantzipazio kolektiborik gabe. Jakintzen hermenetika feminista batek eta haien ezagutzen ekologiek ahalmena dute Indiako Ozeanoaren hegoaldeko itsasertzeko hegoalde ez-inperial honen elkarriketak eta ekintza-sareak eta bizi-alternatibak azalertzeko.

BIBLIOGRAFIA

- AMADIUME, Ifi (1998): *Male Daughters, Female Husbands: Gender and Sex in African Society*, Londres/New York, Zed Books.
- ANNAN-YAO, Elizabeth (argtz.) (2004): *Gender, Economies and Entitlements in Africa*, Dakar, CODESRIA.
- ASF (MUGARIK GABEKO ABOKATUAK) (2019): *Impacto dos conflitos armados na vida das mulheres e raparigas em Moçambique*, Maputo, ASF Canada.
- BIDASECA, Karina, eta Vanesa VÁZQUEZ LABA (biltz.) (2011): *Feminismos y poscolonialidad. Descolonizando el feminismo desde y en América Latina*, Buenos Aires, Godot.
- BOFF, Leonardo (1999): *Saber cuidar. Ética do mundo. Compaixão pela terra*, Petrópolis (RJ), Vozes.
- BUTLER, Judith (2004): *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, Londres/New York, Verso.
- (2008): «Sexual Politics, Torture, and Secular Time», *British Journal of Sociology*, 59 (1), 1-23.

- CARTY, Linda, eta Chandra Talpade MOHANTY (2015): «Mapping Transnational Feminist Engagements: Neoliberalism and the Politics of Solidarity», in Rawwida BAKSH eta Wendy HARCOURT (argtz.): *The Oxford Handbook of Transnational Feminist Movements*, Oxford, Oxford University Press, 82-115.
- CASIMIRO, Isabel (2014a): «A nova situação sócio-económica no norte de Moçambique e o seu impacto sobre as desigualdades das mulheres», in Jokín ALBERDI eta Eduardo BIDAURRATZAGA (koord.): *Desarrollo Humano Local em Mozambique*, Bilbo, Hegoa (UPV/EHU), 57-74.
- (2014b): *Paz na Terra, Guerra em Casa?: Feminismo e Organizações de Mulheres em Moçambique*, Recife, UFPE.
- (2015): «Movimentos Sociais e Movimentos de Mulheres em Moçambique», in Teresa CRUZ E SILVA eta Isabel CASIMIRO (ant.): *A Ciência ao Serviço do Desenvolvimento? Experiências de Países Africanos Falantes de Língua Oficial Portuguesa*, 1. atala, Dakar, CODESRIA, 51-66.
- (2018a): «Género e Indústria Extractiva». SADC-Parliamentary eta OXFAM International-eko Foroan aurkeztutako komunikazioa «Enhancing Parliamentary and Governmental Mineral Resource Policy and Implementation», Maputo, 2018ko uztailak 18.
- (2018b): «Relatório da investigação sobre o PROGRAMA AGRI MULHERES», in *Programa para o Aumento dos Rendimentos gerados e geridos pelas Mulheres Camponesas - 2017-2021MOZDG 167*, Maputo, WLSA Mozambique.
- eta Ximena ANDRADE (2009): «Critical Feminism in Mozambique. Situated in the Context of our Experiences as Women, Academics and Activists», in Akosua Adomako AMPOFO eta Signa ARNFRED (argtz.): *African Feminist Politics of Knowledge. Tensions, Challenges, Possibilities*, s. 1, Nordic Africa Institute, 137-156.
- eta Amélia de SOUTO (2010): *Empoderamento económico da mulher, movimento associativo e acesso a fundos de desenvolvimento local*, Maputo, Eduardo Mondlane Unibertsitateko Afrikar Ikasketen Zentroa.
- eta Catarina TRINDADE (2019): «Mozambican Feminisms, Between the Local and the Global», in Ashwini TAMBE eta Millie THAYER (argtz.), *Transnational Feminist Itineraries*, Duke University Press, 309-344 (prentsan).
- CCIE (ERAUZKETA-INDUSTRIARI BURUZKO KOALIZIO ZIBIKOA)
(2018): «Coligação Cívica sobre Indústria Extractiva

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

trabalha em Namanhumbir», 18/07/06. Eskuragarri hemen: <http://www.civilinfo.org.mz/coligacao-civica-sobre-industria-extractiva-trabalha-em-namanhumbir/?utm_source=CIVILINFO&utm_campaign=94baca5b0f-EMAIL_CAMPAIGN_2018_07_06_12_19&utm_medium=email&utm_term=0_4c3240febe-94baca5b0f-183298517>.

- (2019): «Primeiro Congresso Nacional de Comunidades Reassentadas e Afectadas pela Indústria Extractiva. As comunidades são integradas por seres humanos», Maputo.

- CUNHA, Teresa (2008): «A New Impetus to Intercultural Learning: Questioning Concepts and Practices», in Susana GONÇALVES (ant.): *Identity, Diversity and Intercultural Dialogue*, Coimbra, FCT/ESEC, 87-100.
- (ant.) (2011): *Ensaio pela democracia. Justiça, dignidade e bem-viver*, Porto, Afrontamento.
- (2014): *Never Trust Sindarela. Feminismos, Pós-colonialismos, Moçambique e Timor-Leste*, Coimbra, Almedina.
- (2015): *Women in Power Women: outras economias geradas e lideradas por mulheres no Sul não-imperial*, Buenos Aires, CLACSO/CODESRIA/IDEAS.
- (2017): «Todo o trabalho é produtivo: economias de abundância e da sobriedade», in Xoán HERMIDA GONZÁLEZ (koord.): *[Re]Pensar a democracia*, Compostela, Foro ObenComún, 101-134.
- (2018): «Mulheres em maxi-saias: Justiça Cognitiva, Identidades e Emancipação», in Beleni GRANDO, Lisanil PEREIRA, Tereza CUNHA eta Waldineia FERREIRA (ant.): *Mulheres, Território e Identidades: despatriarcalizando e descolonizando conceitos*, II. libk, Curitiba, CRV.
- (2019): «Outras economias e uma hermenêutica feminista das Epistemologias do Sul», in Boaventura de Sousa SANTOS eta Teresa CUNHA (ant.): *Economias de Bem-Viver. Contra o desperdício das experiências*, Coimbra, Almedina (prentsan).
- eta Élide LAURIS (2016): «À procura de um outro constitucionalismo econômico: construindo a cidadania a partir de iniciativas de economia solidária e popular lideradas por mulheres do Sul», *Sociologias*, 18 (43), 150-175.

DELOITTE (2016): *Mozambique's Economic Outlook. Governance Challenges Holding Back Economic Potential*, Deloitte Touche Tohmatsu Limited. Eskuragarri hemen: <<https://www2.deloitte.com/content/dam/>

Deloitte/za/Documents/africa/ZA_Mozambique%20country_report_25012017.pdf>.

ESCOBAR, Arturo (2015): «Degrowth, Postdevelopment: A Preliminary Conversation», *Sustainability Science*, 10, 451-462.

FEDERICI, Silvia (2010): *Calibán y la bruja: mujeres, cuerpo y acumulación originaria*, Madril, Traficantes de Sueños. Eusk. itzulp.: *Caliban eta sorgina. Emakumeak, gorputza eta jatorrizko metaketa*, Donostia, Elkar.).

FERNANDES, Raul (2012): *O Informal e o Artesanal: Pescadores e Revendedeiras de peixe da Guiné-Bissau. Fronteiras pós-coloniais: rigidez, heterogeneidade e mobilidade*. Soziologiako Doktoretza-tesia, Ekonomia Fakultatea, Coimbrako Unibertsitatea. Eskuragarri hemen: <<http://hdl.handle.net/10316/23327>>.

KABEER, Naila (2008): *Mainstreaming Gender in Social Protection for the Informal Economy*, Londres, Commonwealth Secretariat.

LUGONES, María (2010): «Toward a Decolonial Feminism», *Hypatia*, 25 (4), 742-759.

McFADDEN, Patricia, eta Patricia TWASHIMA (2018): *A Feminist Conversation: Situating our Radical Ideas and Energies in the Contemporary African Context*, Maputo, Friedrich-Ebert-Stiftung Mozambique (Feminist Reflections, 1).

MAMA, Amina (1995): «Feminism or Femocracy? State Feminism and Democratisation in Nigeria», *Africa Development*, 20 (1), 37-58.

MARTINS, Catarina (2016): «Nós e as Mulheres dos Outros. Feminismos entre o Norte e a África», in António SOUSA RIBEIRO eta Margarida CALAFATE RIBEIRO (ant.): *Geometrias da Memória: configurações pós-coloniais*, Porto, Afrontamento, 251-277.

MATHEWS, Sally (2008): «The Role of the Privileged in Responding to Poverty: Perspectives Emerging from the Post-Development Debate», *Third World Quarterly*, 29 (6), 1035-1049.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

- MOHANTY, Chandra Talpade (1991): «Under Western Eyes – Feminist Scholarship and Colonial Discourses», in Chandra Talpade MOHANTY et al. (argtz.): *Third World Women and the Politics of Feminism*, Bloomington, Indiana University Press, 462-487.
- MOREIRA SILVA, Luciana (2018): «Living Lesbian Relationships in Madrid: Queering Life and Families in Times of Straight Living Fossils», in Michael W. YARBROUGH, Angela JONES eta Joseph Nicholas DEFILIPPIS (ant.): *Queer Families and Relationships After Marriage Equality*, Londres/New York, Routledge, 17-30.
- MOSCA, João, eta Rabia AIUBA (2017): *Conjuntura económica da crise das dividas ocultas*, Maputo (Fórum de Monitoria do Orçamento, 2). Eskuragarri hemen: <<https://omrmz.org/omrweb/wp-content/uploads/Comunicado-09-Conjuntura-economica-da-crise-das-d%C3%ADvidas-ocultas.pdf>>.
- MOUFFE, Chantal (1996): *O Regresso do político*, Lisboa, Gradiva.
- MUNDUKO BANKUA (2014): *Mozambique Economic Update*, Maputo, Munduko Bankua.
- NBGP (NAZIO BATUEN GARAPEN PROGRAMA) (2015): *Human Development for Everyone. Briefing Note for Countries on the 2016*, Mozambique.
- OSÓRIO, Conceição, eta Teresa Cruz e SILVA (2008): *Buscando sentidos. Género e sexualidade entre jovens estudantes do ensino secundário, Moçambique*, Maputo, WLSA Mozambique.
- eta Teresa Cruz e SILVA (2016): *Entre a denúncia e o silêncio. Análise da aplicação da Lei contra a Violência Doméstica (2009-2015)*, Maputo, WLSA Mozambique.
- eta Teresa Cruz e SILVA (2017): *Corporações económicas e expropriação: raparigas, mulheres e comunidades reassentadas no distrito de Moatize*, Maputo, WLSA Mozambique.
- eta Teresa Cruz e SILVA (2018): *Silenciando a discriminação. Conflitos entre fontes de poder e os direitos humanos das mulheres em Pemba*, Maputo, WLSA Mozambique.
- OVIEDO, Atawallpa (2011): *Qué es el Sumakawsay. Más allá del capitalismo y el socialismo. Camino alternativo al desarrollo. Una propuesta para los «indignados» y demás desencantados de todo el mundo*, Quito, Sumak Editores.

- OYEWÙMÍ, Oyèrónké (ed.) (2005): *African Gender Studies: A Reader*, New York, Palgrave Macmillan.
- PEPETELA (2018): *Yaka*, Alfragide, Edições D. Quixote, 140 eta 174.
- PÉREZ OROZCO, Amaia (2014): *Subversión feminista de la economía*, Madril, Traficantes de Sueños.
- POLANYI, Karl (1957) [1944]: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of our Time*, Boston, Beacon Press.
- PRAEG, Leonhard, eta Siphokazi MAGADLA (argtz.) (2014): *Ubuntu. Curating the Archive*, Natal, Universidad de KwalaZulu/Natal Press.
- PULEO, Alicia H. (2013): *Ecofeminismo para otro mundo posible*, Madril, Cátedra (Colección Feminismos).
- RAMOSE, Mogobe B. (1999): *African Philosophy Through Ubuntu*, Harare, Mond Books.
- RANDRIAMARO, Zo (2018): *Beyond Extractivism: Feminist Alternatives for a Socially and Gender Just Development in Africa*, Maputo, Friedrich-Ebert-Stiftung Mozambique (Feminist Reflections, 2).
- RIVERA CUSICANQUI, Silvia (2010): *Chi'ixinakax utxiwa. Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*, Buenos Aires, Tinta Limón Ediciones.
- ROSENEIL, Sasha, Isabel CROWHURST, Tone HELLESUND, Ana Cristina SANTOS eta Mariya STOILOVA (2013): «Changing Landscapes of Heteronormativity: The Regulation and Normalization of Same-Sex Sexualities in Europe», *Social Politics*, 20 (2), 165-199.
- SAMO, Graça (2013): «Relatório sobre a participação no seminário “A Gender Extractive Industry in Africa”», NBEko Eskualde Bulegoa Emakumeak, Genero Berdintasunerako Nazio Batuen Agentzia eta Publish What you Pay (PWYP), Dar es-Salam, 2013ko apirilak 4-5.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

- SANTOS, Boaventura de Sousa (1996): «A queda do Angelus Novus: para além da equação moderna entre raízes e opções», *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 45, 5-34.
- (ant.) (2001): *Globalização: Fatalidade ou Utopia?*, Porto, Afrontamento.
- (2002): «Para uma sociologia das ausências e uma sociologia das emergências», *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 63, 237-280.
- (2007): *Renovar a teoria crítica e reinventar a emancipação social*, São Paulo, Boitempo.
- (2014a): *The Epistemologies of the South, Justice against Epistemicide*, Boulder/Londres, Paradigm Publishers.
- (2014b): «El neoextractivismo está acabando con América Latina». Eskuragarri hemen: <<http://www.elespectador.com/noticias/el-mundo/el-neoextractivismo-esta-acabando-america-latina-articulo-524282>>.
- (2018): *The End of the Cognitive Empire. The Coming of Age of Epistemologies of the South*, Durham/Londres, Duke University Press.
- SANTOS, Luciane Lucas dos (2011): «Os clubes de troca na economia solidária: por um modelo crítico e emancipatório de consumo», in Pedro HESPAÑA eta Aline MENDONÇA (ant.): *Economia Solidária: questões teóricas e epistemológicas*, Coimbra, Almedina.
- SEKELEKANI (2015): *A MINHA VOZ – Narração de Sofrimento de Comunidades reassentadas em Tete*, Maputo, Sekelekani.
- (2016): *A MINHA VOZ – Narração de Sofrimento 2016 ou como se incubam novos conflitos em Moçambique*, Maputo, Sekelekani.
- SEN, Amartya (2010): *A ideia de justiça*, Coimbra, Almedina.
- SHIVA, Vandana (2018): *¿Quién alimenta realmente el mundo? El fracaso de la agricultura industrial y la promesa de la agroecología*, Madril, Capitán Swing.
- eta Maria MIES (1993): *Ecofeminismo*, Lisboa, Instituto Piaget.
- SILVA, Teresa Cruz e (2012): «Fecharam o mar e o mato: apontamentos sobre luta pelo acesso a recursos». Nazioarteko III. Biltzarra Baliabide Mineralak era Naturalak Kudeaketa eta Herrialdearen Garapenerako duen Ekarpema, Maputo, MASC e IBIS, 2012ko azaroak 5-7.

- Manuel ARAÚJO eta Amélia Neves de SOUTO (2015): *Comunidades costeiras: perspectivas e realidades*, Maputo, Friedrich Ebert Stiftung.
- SITOE, Célia (2017a): «Ritos de iniciação obrigam raparigas a manterem relações sexuais com homens desconhecidos em Meconta», in *Ligações de género 2017*, Maputo, Sekelekani, 28-29.
- (2017b): «Nhamapaza ou a guerra como incentivo à prostituição», in *Ligações de género 2017*, Maputo, Sekelekani, 30-33.
- Iracema BILA eta Palmira VELASCO (2017): *Ligações de género*, Maputo, Sekelekani. Eskuragarri hemen: <<http://www.civilinfo.org.mz/files/Ligacoes%20de%20Genero%202017.pdf>>.
- Jessemusse CACINDA eta Palmira VELASCO (2018): «Ilha de Olinda: onde as mulheres não têm sono», in *Ligações de género*, Maputo, Sekelekani, 3-7.
- SOW, Fatou, eta Ndèye Sokhna GUËYE (2011): *Genre et dynamiques socio-économiques et politiques en Afrique*, Dakar, CODESRIA.
- SPIVAK, G. C. (1999): *A Critique of Postcolonial Reason. Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press.
- SVAMPA, Maristella (2013): «Consenso de los Commodities y lenguages de valoración en América Latina», *Nueva Sociedad*, 244, 30-46.
- TRINDADE, João Carlos, Lucinda CRUZ eta André Cristiano JOSÉ (2015): *Avaliação Jurídica Independente aos Processos de Licenciamento dos Projectos Minerais e de Hidrocarbonetos*, Maputo, Centro Terra Viva.
- TRUJILLO, Gracia, eta Elena BURGALETA (2014): «¿Queerizando la institución familiar? Entre los discursos bio-sociales y las múltiples resistencias», *Feminismo/s*, 23, 159-179.
- VAUGHAN, Genevieve (1997): *For-Giving. A Feminist Criticism of Exchange*, Austin, Plain View Press.
- VELASCO, Palmira (2016): «Urgente incluir a mulher na Indústria Extractiva – defendem participantes de um seminário sobre o tema em Maputo». Eskuragarri hemen: <<http://www.civilinfo.org>>.

2. HEGOALDEKO EPISTEMOLOGIAK ETA BIZI-ALTERNATIBA FEMINISTAK

mz/urgente-incluir-a-mulher-na-industria-extractiva-defendem-participantes-de-um-seminario-sobre-o-tema-em-maputo/>.

- (2017): «Impactos da extração de rubi sobre a mulher e a rapariga em Namanhumbir», in *Ligações de género 2017*, Maputo, Sekelekani, 10-19.
- (2018): «Ilha de Olinda: onde as mulheres não têm sono». Eskuragarri hemen: <<http://www.civilinfo.org.mz/ilha-de-olinda-onde-as-mulheres-nao-tem-sono/>>.

WILSKA, K. (2008): *Os empobrecidos*, Maputo, Kepa.

WIREDU, Kwasi (2003): «L'ancrage de la pensée africaine et les conditions du dialogue interculturel», *Revue Alternatives Sud: Pour une Pensée Africaine Émancipatrice*, 10 (4), 49-60.

■ Legegintza (Mozambique)

Lurzoruaren Legea, urriaren leku 19/1997 Legea.

Meategien Legea, abuztuaren 18ko 20/2014 Legea.

Ekonomia Jardueretatik eratorritako Berriz finkatze Prozesuari buruzko Araudia, abuztuaren 8ko 31/2012 Dekretua.

Mozambiqueko Kode Penal. Abenduaren 31ko 2014ko 35. Legeak onartuta.

■ Bestelako baliabideak

CANTALAPIEDRA, Santiago Álvarez (2018): «Extractivismos, modo de vida imperial y violencia», *Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global*, 143, 5-10.

GLOBAL VOICES (2018): «Riquezas naturais cercadas pelo terror: o que explica os ataques no norte de Moçambique?». Eskuragarri hemen: <<https://pt.globalvoices.org/2018/07/06/riquezas-naturais-cercadas-pelo-terror-o-que-explica-os-ataques-no-norte-de-mocambique/>>.

HUMAN RIGHTS WATCH (2013): «*O Que É Uma Casa Sem Comida?*». *O Boom da Mineração de Carvão e o Reassentamento*, Human Rights Watch.

LAHIRI-DUTT, Kuntala (2011): *Gendering the Field: Towards Sustainable Livelihoods for Mining Communities*, Canberra, ANU Press.

MÁRIO, Tomás Vieira (2018): «Involuntary Resettlement and its Impact in Livelihoods. The Role of Legislature». SADC-Parliamentary eta OXFAM International-eko foroan aurkeztutako komunikazioa «Enhancing Parliamentary and Governmental Mineral Resource Policy and Implementation», Maputo, 2018ko uztaiak 18.

— (2013): «Já ninguém bate palmas... em Palma». Eskuragarri hemen: <http://www.sekelekani.org.mz/docs/Industria_Extrativa.pdf>.

MOYO, Theresa (2016): «Extractive Industries and Women in Southern Africa», *BUWA – A Journal on African Women's Experiences*. Eskuragarri hemen: <http://genderandsecurity.org/sites/default/files/Moyo_-_Extractives_W_in_S_Africa.pdf>.

TRINDADE, João Carlos, Lucinda CRUZ eta André Cristiano JOSÉ (2015): *Avaliação Jurídica Independente aos Processos de Licenciamento dos Projectos Minerais e de Hidrocarbonetos*, Maputo, Centro Terra Viva.

VAN DER PLOEG, Frederick (2010): *Natural Resources: Curse or Blessing?* (CESIFO Working Paper, 3125). Eskuragarri hemen: <<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/38934/1/631864989.pdf>>.